

પ્રબુદ્ધ જીવન

વર્ષ : ૬૯ અંક : ૭ મુંબઈ, જુલાઈ ૨૦૦૯ પાના : ૨૮ કીમત રૂપિયા ૬૨

જિન-વચન કામ ભોગો

खणमेत्तसोक्खा बहुकालदुक्खा
पकामदुक्खा अनिकाम सोक्खा ।
संसारमोक्खस्स विपक्खभूया
खाणी अणत्थाण उ कामभोगा ॥

—उत्तराध्ययन-१४-१३

કામભોગો ક્ષણ માત્ર સુખ આપનારા અને બહુકાળ દુઃખ આપનારા છે, ઘણું દુઃખ અને થોડું સુખ આપનારા છે. કામભોગો સંસારમુક્તિના શત્રુરૂપ છે અને અનર્થોની ખાણ છે.

કામભોગ ક્ષણ માત્ર સુખ ઓર ચિરકાલ દુઃખ દેનેવાલે હૈં, બહુત દુઃખ ઓર કમ સુખ દેનેવાલે હૈં. કામભોગ સંસારમુક્તિ કે શત્રુ હૈં ઓર અનર્થોં કી ખાન હૈં ।

Sensuous pleasures give temporary happiness but bring unhappiness for a long time; they give more unhappiness than happiness. They are great hindrances to emancipation and they are really a mine of misfortunes.

(ડૉ. રમણલાલ થી. શાહ ગ્રંથિત 'જિન-વચન'માંથી)

આયમન

ધ્યેયપ્રાપ્તિ

ભાવનગરના વિખ્યાત બાળરોગ નિષ્ણાત ડૉ. શ્રી વિજળીવાળા બારમા ધોરણના વિજ્ઞાન પ્રવાહની પરીક્ષા આપવા ભાવનગર ગયા હતા. પિતાશ્રી કાસમભાઈની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય. તેમણે સાર્વજનિક ધર્મશાળામાં છ રાત રોકાવા, જમવા માટે પાંત્રીસ રૂપિયા આપ્યા. બીજા ચાર રૂપિયા બસભાડા માટે આપ્યા. રાત્રે ધર્મશાળાની રૂમમાં ભારેખમ પલંગ ફેરવતા અચાનક પલંગ તેમના પગ પર પડ્યો. એક પગનો અંગૂઠો અને અડધો પંજો સોજીને દડો થઈ ગયો. અંગૂઠાના નખમાં લોહી મરી ગયું. અસહ્ય દુઃખાવો થવા લાગ્યો છતાં રડવાનું દાબી રાખ્યું. સારવાર લેવા માટે તો કોઈ રકમ હતી જ નહીં. પગે ભીનો પાટો બાંધી રાખ્યો. આખી રાત પગમાં સબાકા વાગતા હતા. માથું ભારે થઈ ગયું હતું છતાં ધીરજ રાખીને રાત્રે વાંચ્યું. સવારે પરીક્ષા કેન્દ્ર પર પહોંચવાનું હતું. પગે આવેલા સોજાને કારણે ચપ્પલ પહેરી શકાય તેમ નહોતું. રિક્ષાભાડા માટે પૈસા નહોતા. શ્રી વિજળીવાળા મન મક્કમ કરી પગ ઘસડતા ઘસડતા બે કિલોમીટર ચાલીને બે કલાકે પરીક્ષા કેન્દ્ર પહોંચ્યા. પગે સોજો વધી ગયો હતો. પાટલી

પર પગ રાખવાની નિરીક્ષકે ના પાડી. લટકતા પગે પહેલું પેપર પૂરું કર્યું. બપોરે બીજું પેપર આપીને સાંજે ઢસડાતા ઢસડાતા ફરી ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા. આજ રીતે બધા પેપર આપ્યાં અંતિમ દિવસે પૈસા ખૂટી ગયા હતા. છેલ્લું પેપર ભૂખ્યા પેટે આપ્યું તેમ છતાં મન વિચલિત થયું નહોતું. તકલીફોની તો ટેવ પડી ગઈ હતી તો બીજી તરફ અપાર ઝંઝાવાતો સહન કરીનેય કારકિર્દી

બનાવવી હતી. ડૉક્ટર થવાનું સ્વપ્ન, ધ્યેય સેવ્યું હતું. પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું ત્યારે તેઓ ભાવનગર કેન્દ્રમાં ચોથા નંબરે અને જીવનવિજ્ઞાન (બાયોલોજી)ના વિષયમાં સમગ્ર રાજ્યમાં બીજા નંબરે પાસ થયા.

(સૌજન્ય: પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કર લિખિત ‘જીવનની સફળતાના સોનેરી ઉપાયો’)

સર્જન-સૂચિ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
(૧)	વિહાર : માર્ગ અકસ્માત અને આધુનિકતા	ડૉ. ધનવંત શાહ	૩
(૨)	મુનિશ્રી સંતબાલજીની સર્વોદય ભાવના	ડૉ. ગીતા મહેતા	૭
(૩)	અધ્યાત્મ વિચારણાનો ઇતિહાસ :		
	નંબર-૧ કર્મનું મૂળ સ્વરૂપ	ડૉ. પ્રવીણભાઈ સી. શાહ	૧૦
(૩)	ભારત-ચીન	ડૉ. રણજિત પટેલ (અનામી)	૧૩
(૪)	ગાંધી-આકાશગંગાની એક તેજશિખા : મીરાંબહેન	શ્રી શાંતિલાલ ગઢિયા	૧૫
(૫)	પંચ સમવાય કારણવાદ	ડૉ. કવિન શાહ	૧૭
(૬)	જયભિખ્ખુ જીવનધારા-૮	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૧૮
(૭)	શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા : એક દર્શન-૯	પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વાત્સલ્યદીપ	૨૧
(૮)	ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણતા	શ્રી સુમનભાઈ એમ. શાહ	૨૪
(૯)	જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ	ડૉ. જીતેન્દ્ર બી. શાહ	૨૬
(૧૦)	સર્જન સ્વાગત	ડૉ. કલા શાહ	૨૭
(૧૧)	પંથે પંથે પાથેય...(વૈકુંઠ દૂર નથી)	શ્રી હર્ષદ દોશી	૨૮

પ્રબુદ્ધ જીવન : ગ્રાહક યોજના

- ૧ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૨૫/- (U.S. \$ 15) ● ૩ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૩૫૦/- (U.S. \$ 40) ● ૫ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫૫૦/- (U.S. \$ 65)
- ૧૦ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૦૦૦/- (U.S. \$ 120) ● કન્યા કરિયાવર આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦૦/- (U.S. \$ 150)
- ક્યારેય પણ જાXખ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે ૧૯૨૮થી શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનું આ મુખ્ય પત્ર ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ પ્રત્યેક મહિનાની ૧૬મી તારીખે અવિરતપણે પ્રગટ થાય છે અને ગુજરાતી પ્રજાને પ્રેરણાત્મક ચિંતન પીરસતું રહે છે.
- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પેટ્રનો, આજીવન સભ્યો અને ગુજરાતના સંતો તેમ જ વૈચારિક મહાનુભાવોને ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ વિના મૂલ્યે પ્રત્યેક મહિને અર્પણ કરાય છે.
- આર્થિક રીતે નુકસાનીમાં પ્રગટ થતા આ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ને સદ્દર કરવા ‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’ની સ્થાપના કરેલ છે જેમાં દાનવીરો યથાશક્તિ પોતાના દાનનો પ્રવાહ મોકલી રહ્યા છે.
- વિચારદાનના આ યજ્ઞમાં આપને પણ આપના તરફથી ધનદાન મોકલવા વિનંતી છે.
- ‘પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ’ અને ‘કન્યા કરિયાવર આજીવન લવાજમ’ આપનારને આવકવેરાની 80 G કલમ અન્વયે કરમુક્તનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.
- ચેક ‘શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ’ના નામે મોકલશો.કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક બની શકાય છે.
- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૮૬
- Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com
- email : shrimjys@gmail.com

□ મેનેજર

પ્રબુદ્ધ જીવન

● ● પ્રબુદ્ધ જીવન પાશ્વિક ૧૯૩૯થી ૧૯૮૯ : ૫૦ વર્ષ ● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨૫/- ● ● છૂટક નકલ રૂ. ૧૦/- ● ●

માનદ્ તંત્રી : ધનવંત તિ. શાહ

વિહાર : માર્ગ અકસ્માત અને આધુનિકતા

હમણાં હમણાં થોડાં થોડાં સમયે પાદવિહાર દરમિયાન જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના માર્ગ વાહનો દ્વારા અકસ્માત થયાના સમાચાર મળવા લાગ્યાં છે. આમાંના ઘણાં અકસ્માતો તો ગંભીર ઈજા અને જીવલેણ-મૃત્યુ સુધીના છે. આ હકીકતો જેટલી દુઃખદ છે એટલી આ યુગમાં વિચાર-ચર્ચા પ્રેરક પણ છે. આમ પણ વર્તમાન કાળમાં જૈન સાધુ-સાધ્વીની કુલ સંખ્યામાં પ્રતિવર્ષ ઘટાડો થતો જાય છે એ પણ એક ચિંતા, ચર્ચા અને એ દિશામાં જાગૃતિનો વિષય તો છે જ. આ સાધુ-સાધ્વી સમાજે જ જૈન શાસનને સર્વદા ચેતનવંતો રાખી જૈન જગત ઉપર અગણિત ઉપકારો કર્યા છે.

સાધુ જીવન માટે જ્યારે નિયમો ઘડાયા ત્યારે એ યુગમાં આવો વાહન વ્યવહાર ન હતો. તેમજ જંગલની કેડીઓ કે કાચા

રસ્તા જ હતા. અને આવો વાહન વ્યવહાર પણ ન હતો. ઉપરાંત વાહન માટે ચાલક બળ માત્ર પ્રાણીઓ જ હતા, એટલે જૈન ધર્મ અહિંસા અને અપરિગ્રહ પ્રધાન હોઈ, પશુઓને દુઃખ ન પહોંચાડાય એ હેતુ એવા વાહનોનો ઉપયોગ કરવાની આ અને અન્ય અનેક કારણો શાસ્ત્ર આજ્ઞા ન હતી. તો એ યુગમાં યંત્ર ચાલિત વાહન હોત તો એનો ઉપયોગ કરવાની સંમતિ મળી હોત એવી આધુનિક દલીલો કરી શકાય? આવી જ રીતે ત્યારે વર્તમાનના અનેક વૈજ્ઞાનિક સાધનો-ઉપકરણો ઉપલબ્ધ ન હતા. વિહાર દરમિયાન નદી પાર કરવા માટે નાવનો ઉપયોગ અનિવાર્ય હતો, પણ એનો અર્થ એ નથી કે સ્ટિમરનો ઉપયોગ કરી શકાય; કારણ કે સ્ટિમરના ચલનમાં જળ પ્રાણીની હિંસા છે. જ્યારે નાવના ચલનમાં જળ પ્રાણીની સ્થૂળ હિંસા નથી.

વર્તમાનમાં આવી તેમજ અન્ય આધુનિકતાની દલીલો થાય છે.

પરિણામે અંશતઃ જૈન સાધુ-સાધ્વી વાહનોનો ઉપયોગ કરતા થયાં છે, અને એથીયે વિશેષ વિમાનનો ઉપયોગ પણ થઈ રહ્યો છે, કે જેના ચાલન અને ઉડ્ડયનથી અસંખ્ય પાદચારી તેમજ વાયુકાય જીવોની હિંસા થાય છે. તેમજ અંતે આ બધાં મોટા ખર્ચાનો આર્થિક ભાર શ્રાવક વર્ગ ઉપર જ આવે છે, જ્યારે સામે છેડે આર્થિક ભીંસમાં અનેક અભાવો સાથે માંડ માંડ જીવતા જૈન શ્રાવકોની સંખ્યા નાનીસૂની નથી! દેશને આઝાદી અપાવનાર ગાંધીજીની સાદગી યાદ આવે છે. ઉપરાંત આ અંશતઃ વર્ગ વિજળી અને વિજળીથી સંચાલિત દીવા, માર્બલ, પંખા, એરકંડીશન, લિફ્ટ, ટેલિફોન,

મોબાઈલ અને લેપટોપનો પણ ઉપયોગ કરે છે, જેમાં સૂક્ષ્મ જીવ હિંસા છે જ. આ ઉપયોગથી જૈન જગતને અન્ય ઘણાં લાભો થાય

છે એવી દલીલો પણ આનો ઉપયોગ કરનાર વર્ગ કરે છે.

હવે સડકો ડામર તેમજ કોન્ક્રીટની હોવાથી ઉનાળાના તાપમાં ઉઘાડા પગે એના ઉપર ચાલવું અતિ કષ્ટદાયક અને ક્યારેક ઈજાકારક પણ બને છે; એટલે હવે કપડાંના પગરખા તો લગભગ સ્વીકારાઈ ગયા છે. એજ રીતે શહેરોમાં રોકાણ દરમિયાન નિહાર માટે આધુનિક શૌચાલયનો ઉપયોગ પણ સાધુ સમાજ માટે અનિવાર્ય બન્યો છે.

વિહારમાં અશક્ત સાધુ-સાધ્વી માટે પહેલાં ડોળીનો ઉપયોગ થતો હતો, બે અથવા ચાર માણસો ડોળીના ચાલક હોય, આ શ્રમિકોને એમનું મહેનતાણું એ ગામના સંઘો તરફથી અથવા કોઈ શ્રેષ્ઠિઓ તરફથી મળતું. ડોળી પછી વ્હીલચેર આવી. આવી વ્હીલચેરને શિષ્યો અથવા શ્રમિકો ચલાવતા હોય, કેટલીક વ્હીલચેરની પાછળ 'વિહાર વાહિની' લખ્યું હોય એવું પણ વાંચવામાં આવે છે. અહીં હિંસાપ્રેરક યંત્રનો ઉપયોગ નથી એટલે પરિસ્થિતિવશ

સૌજન્ય

ભગવતીબેન પન્નાલાલ સોનાવાલા

આ વ્યવસ્થામાં અનુચિતતા ન જ જણાય. આવા પાદવિહારથી ભારતના ખૂણાના ગામોમાં જૈન ધર્મનો સંદેશો પહોંચે છે. તેમજ જનસંપર્કથી જૈનસિદ્ધાંતો અને જૈનજીવન જીવંત રહે છે. હવે જો યંત્ર ચાલિત વાહનનો ઉપયોગ કરનાર સાધુ-સાધ્વીની સંખ્યા વધતી જશે તો આ ખૂણો બેઠેલો જૈન સમાજ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો અને તપશ્ચર્યા વગેરેની પ્રેરણાથી વંચિત રહી જશે. ત્યાં કોઈ જૈન સાધુ જશે જ નહિ. પાદવિહારથી જૈન-જૈનેતર સર્વેને જ્ઞાન લાભ મળે છે, ઉપરાંત સાધુ જીવનમાં અનેક અનુભવોનો વધારો થાય છે.

ત્યાગપ્રધાન જૈન સાધુ-સાધ્વીના આચારના સિદ્ધાંતો અને નિયમો ‘આચારાંગ સૂત્ર’ના બે શ્રુત સ્કંધ, ‘દશવૈકાલિક સૂત્ર’, અને ‘છેદ સૂત્રો’ અને ‘પ્રબોધ ટીકા’ તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ સર્વ ગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ સાધુ જીવન દરમિયાન ફરજિયાત હોઈ, સર્વ જૈન સાધુ સમાજે કર્યો હોય છે જ; એ પણ પ્રતિજ્ઞા પત્રની જેમ. એ સર્વ સિદ્ધાંતો અને નિયમો પ્રમાણે વર્તમાનમાં સાધુ જીવન કદાચ શક્ય ન હોય, પરંતુ આવી આધુનિકતાને અપનાવવાથી જૈન ધર્મના મૂળ તત્ત્વો અહિંસા અને અપરિગ્રહની બાદબાકી થવી તો ન જ જોઈએ.

આ સાધનોના ઉપયોગ માટે આ અંશતઃ વર્ગ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર પ્રસારની તેમજ યુવા વર્ગને જૈન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષવાની દલીલો કરે છે.

અત્યારે મારી સમક્ષ મારા વિદ્વાન મિત્ર હર્ષદ દોશી લિખિત એક ઉત્તમ પ્રેરણાદાયી જીવન ચરિત્ર ગ્રંથ ‘સાધુતાનું શિખર અને માનવતાની મહેક’ ઉપસ્થિત છે. એમાં બિહાર અને ઝારખંડમાં વિહરતા, સાધુ જીવનના સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતોનું આચરણ કરી એ પ્રદેશના આદિવાસીઓની આશ્ચર્ય પમાડે એવી સેવા કરતા પરમ દાર્શનિક પૂજ્ય શ્રી જયંતમુનિજીની પાવન જીવનકથાના પ્રસંગો છે. પોતાના વિહાર દરમિયાન એઓશ્રી એક વખત વિનોબાજીને મળ્યા હતા, ત્યારે જૈનધર્મ વિશે આચાર્ય વિનોબાજી સાથે ચર્ચા કરતા વિનોબાજીએ એ સમયે જૈન સાધુ માટે ઉચ્ચારેલા શબ્દો અહીં યથાતથ પ્રસ્તુત કરું છું:

‘ગૌરવશાળી પરંપરા :

જૈનો અને જૈન સંતાંએ પોતાની પરંપરા જાળવી રાખી છે. સેવા કરતા હોવા છતાં અને બધા પ્રત્યે કરુણાના ભાવ હોવા છતાં, તેમણે સાધુઓની સર્વોપરિતા ટકાવી રાખી છે તેના કારણે જૈન

સમાજ ઉન્નતમસ્તક છે. સંત વિનોબાજી લખે છે કે જૈન સમાજ પ્રચાર પ્રધાન નથી, પણ આચાર પ્રધાન છે. આચાર ખોઈને પ્રચાર કરવો તે ખોટનું કામ છે. પ્રચાર ખોઈને પણ આચાર જાળવી રાખવો તે સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણ હોવાથી તેઓ લાંબા કાળ સુધી જનસમૂહની સેવા કરી શકે છે.’ બીજી આવૃત્તિ પાના નંબર-૧૪૪.

સમગ્ર વિશ્વમાં જૈન સાધુ-સાધ્વી પ્રત્યે અઢળક અહોભાવ છે. એ જૈન સાધુ સમાજના શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણેના આ આચારને કારણે જ.

જૈન શ્રાવક-શ્રાવિકા પોતાના ગુરુ ભગવંતોથી અત્યંત પ્રભાવિત અને સમર્પિત છે. આ વર્ગની આ શ્રદ્ધા મુગ્ધ અને અહોભાવની કક્ષા સુધીની છે. પરંતુ આધુનિકતા અને પ્રચારને નામે જ્યારે જ્યાં આવી સગવડોનો ઉપયોગ થતો જૂએ છે ત્યારે આ વર્ગના મનના જરૂર ગણાગણાટ જાગે છે. આ વર્ગ વડીલોને પ્રશ્નો પૂછે છે અને સમર્પિત સંસ્કારવાળો આ વર્ગ પોતાના ગુરુ ભગવંતોની વાણીથી પ્રભાવિત થઈ મૌનની ચાદર ઓઢી લે છે, અને મનની શંકાઓને મનમાં જ ભરી રાખે છે, જે એક દિવસે જરૂર તર્ક પાસે પહોંચી યોગ્ય નિર્ણય પાસે એને લઈ જવાની છે. એ સમયે આ વર્ગ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સમાધાન કરશે અથવા બળવો કરશે અથવા જૈન ધર્મથી વિમુખ થઈ જશે. વર્તમાનની ‘વાહ વાહ’ જૈન શાસનના ભવિષ્યને કેટલું ખંડિત કરે છે એની ચિંતા-ચર્ચા કરવાની પણ આજે એટલી જ જરૂર છે.

ભૂતકાળમાં આ પ્રચાર અને અન્ય વ્યવહારિક માર્ગદર્શન માટે જૈન સાધુ સમાજમાં યતિ-જતિ પ્રથા હતી, જેઓ વાહનનો ઉપયોગ કરતા પરંતુ એ વર્ગ પ્રત્યે પણ જૈન શ્રાવકોની અહો ભક્તિને કારણે આ યતિ-જતિ સમાજ રાજાશાહી સગવડોવાળો બની ગયો. ત્યારનો જૈન યુવા સમાજ જાગ્યો અને પરિણામે વર્તમાનમાં આ વર્ગ દૃશ્યમાન થતો નથી.

પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા

સંઘના ઉપક્રમે સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટના સૌજન્યથી યોજાતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા રવિવાર તા. ૧૬-૮-૨૦૦૯ થી રવિવાર તા. ૨૩-૮-૨૦૦૯ સુધી એમ આઠ દિવસ માટે યોજાશે.

વ્યાખ્યાનમાળા સ્થળ : પાટકર હોલ, ન્યૂ મરીન લાઈન્સ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૨૦. રોજ ૭-૩૦ વાગે ભક્તિસંગીત અને ૮-૩૦ થી ૧૦-૧૫સુધી બે વ્યાખ્યાનો યોજાશે.

સર્વને પધારવા નિમંત્રણ છે.

□ મંત્રીઓ

વિશ્વ કલ્યાણ માટે જૈન સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક જૈનનું કર્તવ્ય છે. એ માટે તેરા પંથમાં શ્રમણી વર્ગનો ઉગમ થયો. જેમને જૈન શાસ્ત્રોનું ઊંડું અધ્યયન કરી ત્રણ મહાવ્રતનું સંપૂર્ણ પાલન કરીને, આ પ્રચાર માટે જ વાહનનો ઉપયોગ કરવાની અનુમતિ મળી. આજે ભારત તેમજ વિશ્વના અનેક દેશોમાં પહોંચી આ શ્રમણી વર્ગ જૈન સિદ્ધાંત અને આચારનો પ્રચાર કરી જૈન શાસનને ધબકતું

રાખવાનું ઉમદા કાર્ય કરી રહ્યો છે. ઉપરાંત આ પ્રચાર કાર્ય માટે જૈન શાસન પાસે પ્રકાંડ સંસારી શ્રાવક પંડિતો પણ છે જ. ભૂતકાળમાં જૈન આચાર્યશ્રીઓએ જ વીરચંદ્ર ગાંધી જેવા જ્ઞાનીને આ ઉમદા કાર્ય માટે પરદેશ મોકલેલા અને એઓ યશ પ્રાપ્તિ કરી આવેલા. વર્તમાનમાં પણ જૈન શાસનના અનેક વિદ્વાન પંડિતો યશપૂર્વક આ કાર્ય કરી રહ્યાં છે.

આધુનિક ઉપકરણોના ઉપયોગમાં લેપટોપ ભલે જ્ઞાન અને માહિતીનું સાધન છે, પરંતુ આ સાધનમાં ગંગા અને ગટર બંનેનું વહેણ છે. કઈ પળે, કોણ ક્યારે કયો ઉપયોગ કરશે એ શી ખબર પડે? આ ઉપરાંત જે તપ, જ્ઞાન, વાણી પ્રભાવ અને સાધુ જીવનના પાલનથી સંઘને પ્રભાવિત કરી આશ્રમ કે સંસ્થા સ્થાપવા માટે સમાજ પાસેથી મોટી ધનરાશી એકત્ર કરી આશ્રમોની સ્થાપના કરીને પછી એના સંચાલન માટે સાધુ જીવનના કેટલાંક નિયમો ત્યજી દેવા એ પણ કેટલું ઉચિત? આવા નિયમો પહેલેથી જ ત્યજીને પછી સમાજ પાસે ધનરાશિની હાકલ કરી હોત તો સમાજ ધન આપત? અહીં ગાંધીજીનું એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે: વર્ષોના સાધુ જીવન પછી એક હિંદુ સાધુને સમાજ અને દેશ સેવાની ઈચ્છા થઈ એટલે એ સાબરમતી આશ્રમમાં બાપુ પાસે આવ્યા અને પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો આદેશ માંગ્યો. બન્ને વચ્ચેના વાર્તાલાપનો ભાવર્થ કંઈક આવો હતો. ગાંધીજીએ કંઈક આવું કહ્યું, ‘ભલે, તમારા જેવા બધાંજ સાધુ સંતો આવી સેવામાં લાગી જાય તો દેશ જલદી બેઠો થઈ જાય. હવે પહેલો આદેશ એ કે તમે આ ભગવા કપડાં ઉતારો અને સાદા સંસારી કપડાં પહેરી લ્યો.’ પેલા સાધુ મહારાજનો ક્રોધ ભભૂક્યો. બાપુને કહે ‘હું ઝાડું કાઢીશ, સંડાસ પણ સાફ કરીશ, ઉપવાસ પણ કરીશ, પરંતુ વરસોના તપ સાથે પહેરેલા આ ભગવા કપડાં તો ન જ ત્યજી.’ ગાંધીજી કહે, ‘આ દેશના માનવો એટલા શ્રદ્ધાળુ અને ભોળા ભાવિક છે કે આ કપડાંમાં તમને જોઈને પ્રથમ તમને વંદન કરશે અને પછી તમારા હાથમાંથી આ ઝાડુ લઈને પોતે એ કામ કરશે, તમને આવા કામ કરવા નહિ દે. અહીં આવીને આંતર સાધનાના કપડાંના નિયમો ત્યજ્યા તો હવે એ કપડાં પણ ત્યજો. સાધનાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તો સાધનામાં રહો, સેવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તો અમારા જેવા બની જાવ, બધાં તમને સરળતાથી સેવા કરવા દેશે.’

આ પ્રસંગ આપણને પાયાના પ્રશ્ન પાસે લઈ જાય છે કે વ્યક્તિ

દીક્ષિત શા માટે થાય છે? વ્યક્તિ જૈન દીક્ષા શા માટે અંગીકાર કરે છે? મોક્ષ પ્રાપ્તિ અને આત્મ કલ્યાણ માટે? સ્વકલ્યાણ કે સર્વ કલ્યાણ માટે? એક ધન્ય પળે આ બધું અનિત્ય છોડવાના ભાવ જાગ્યા, અને આત્મા જ નિત્ય છે માટે એ સાધના જ સર્વોત્તમ છે એવું સત્ય જાણી દીક્ષિત થયા પછી નવા માર્ગે ફંટાવાની જરૂર ખરી? જો કે અન્યના આત્માનું કલ્યાણ વાંછી અન્યોને એ માર્ગે દોરવા એ પણ આત્મકલ્યાણનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ પણ છે. પરંતુ આ ઉમદા કાર્ય માટે ઉપાશ્રય જ શ્રેષ્ઠ સાધન નથી?

એવું પણ સાંભળ્યું છે કે અંશતઃ સાધુ સમાજ પોતાના નામનું ટ્રસ્ટ કરી શ્રાવકો પાસેથી ધન એકત્રિત કરી એ ધનનો વહિવટ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે છે. પછી આ ધનને સાચવવા અને વધારવા માટે કેટલા કષાયો પ્રવેશી જાય?! સાધનાનો તો જાણે છેદ જ ઊડી ગયો! ઉપરાંત કેટલાંક સ્થળે તો ઉપાશ્રયનો ઉપયોગ ત્યજી ફ્લેટ અથવા બંગલાઓમાં સ્થાયી નિવાસ થાય છે. સાધુ તો ચલતા ભલા અને નદી તો વહેતી સારી એ ઉક્તિ તો જાણે ભૂતકાળ બની ગઈ!

ઉપરના પ્રશ્નો ઉપરાંત પણ જૈન ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોની અવગણના થાય એવા ઘણાં નાના-મોટા પ્રશ્નો પણ છે; જેમકે વૈભવી રથયાત્રા, વૈભવી સામૈયા, દૂધ પૂજા, ચાંદી સોનાના વરખનો ઉપયોગ, રેશમી વસ્ત્રોનો ઉપયોગ, ખૂબ જ મોંઘી પત્રિકાઓ, મોંઘા કાગળોથી શણગારેલા પુસ્તકો, તપ કર્યા પછી ભવ્ય ઉત્સવ અને એજ તપસ્વીઓનું મુંગા પશુઓ દ્વારા ચાલિત રથ કે બગીમાં બેસવું, આ સર્વ ક્રિયામાં સૂક્ષ્મ હિંસા અને પરિગ્રહનો વાસ છે જ. આ ક્રિયાઓમાં આશાતના નથી? આશાતનાનો અર્થ છે. આયશાતન! આય એટલે રત્નત્રયીને જે હણી નાંખે તે આશાતના!

આ બધાં પ્રશ્નોના આ વર્ગ પાસે અનેક બૌદ્ધિક ઉત્તરો હશે જ, પરંતુ એમાં શાસ્ત્ર અનુમતિનું પ્રમાણ નહિ હોય.

છેલ્લાં થોડા દશકામાં પૂરા વિશ્વમાં જીવનના અનેક ક્ષેત્રે અનેક પરિવર્તનો આવ્યા છે. એ પરિવર્તનોની અસર જૈન સમાજ ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે, એટલે દરેક વર્ગ પોતપોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કે સગવડતા પ્રમાણે પરિવર્તન સ્વીકારી લે એ ઉચિત તો નથી જ.

સ્વાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ-એ જૈન ધર્મનો પ્રાણ છે અને વિશ્વના સમગ્ર ધર્મોમાં આ સ્વાદ્વાદની એક વિશિષ્ટતા છે. ‘માત્ર હું જ સાચો નહિ, તમે પણ સાચા હોઈ શકો છો’, આકાશ જેવી વિશાળતા અને

ભૂલસુધાર

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના ગતાક્રમાં પાના ક્રમાંક ત્રીજા પર મથાળે પ્રસ્તુત અંકની તારીખ તથા અન્ય વિગતો આ પ્રમાણે છપાઈ હતી:

● વર્ષ : (૫૦) + ૧૯ ● અંક : ૫ ● મે, ૨૦૦૯ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૬૫ ● વીર સંવત ૨૫૩૫ ● જેઠ વદિ - તિથિ ૮ ●

છાપાના ભૂતની ભૂલને પરિણામે આમ બનવા પામ્યું હતું, જે બદલ દીલગીર છીએ. વાસ્તવમાં જૂન ’૦૮ની વિગત આમ હોવી જોઈતી હતી:

● વર્ષ : (૫૦) + ૧૯ ● અંક : ૬ ● જૂન, ૨૦૦૯ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૬૫ ● વીર સંવત ૨૫૩૫ ● જેઠ વદિ - તિથિ ૮ ●

બુલ્લાપણું તેમજ અપ્રતિમ સહિષ્ણુતા આ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતમાં છે. આ બધાં પ્રશ્નોના સમાધાન અને માર્ગદર્શન માટે ફરી આપણે, જૈન સમાજે, પોતાના સાગર જેવા ગહન શાસ્ત્રો પાસે જવું પડશે. સર્વે શાસ્ત્રજ્ઞોએ એકત્રિત થઈ વિશદ ચર્ચા કરી નવી નિયમાવલીનું ચણતર કરવું પડશે.

ભૂતકાળમાં જ્યારે યુગ પરિવર્તનને કારણે કેટલાંક પરાપૂર્વ નિયમો વિશે ચર્ચા કરવાનો અવસર આવ્યો ત્યારે ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના વયોવૃદ્ધ ગણધર શ્રમણ કેશીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ગણધર ગુરુ ગૌતમ વચ્ચે એ સમયની સમસ્યાના સમાધાન માટે સંવાદ-પરિસંવાદ યોજાયા હતા જ, કારણ કે ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરના કેવળજ્ઞાન વચ્ચે લગભગ ૨૨૦ વર્ષનો સમય ગાળો હતો, એટલે આ સમય દરમિયાન ઘણાં રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનો આવ્યા હશે જ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૬મા અધ્યાયના ઉપસંહાર રૂપે જે ગાથા છે એ આ પ્રમાણે છે.

કેસી ગોયમઓ નિચ્ચં તમ્મિ આસિ સમાગમે ।

સુય-સીલ સમુકકરિસો, મહત્થડત્થ વિણિચ્છઓ ॥

‘કેશી અને ગૌતમના સતત સમાગમ થયા. તેથી શ્રુત અને શીલનો ઉત્કર્ષ અને મહાન તત્વોના અર્થના નિશ્ચય થયા.’

ગણધર શ્રમણ કેશીકુમાર પરંપરા, દીક્ષા અને વયથી ગણધર ગૌતમથી મોટા હતા અને બંને વચ્ચે પૂર્વગ્રહ રહિત નિખાલસ ચર્ચા પરિસંવાદને અંતે કેશી સ્વામી ગૌતમ સ્વામીને કહે છે: ‘સાહુ ગોયમ્! પત્તા તે છિન્નો મે સંસઓ ઈમો!’

‘હે ગૌતમ! તારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. મારા સંદેહ દૂર થયા છે.’

આ લેખ લખવાનો હેતુ કોઈ ટીકાનો નથી જ. પરંતુ શાસ્ત્ર આજ્ઞા અને આધુનિકતા વચ્ચે જે ઊંડી ખાઈ સર્જાઈ ગઈ છે, એ જૈન ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતો માટે ભયજનક પરિસ્થિતિરૂપ છે. નિંદા કર્મનો દોષ લાગે એ ભયથી ધર્મયુસ્ત વર્ગ આ અંશતઃ સાધુ સમાજની ‘આધુનિકતા’થી નારાજ અને અસંમત હોવા છતાં પોતાનો

આ ભાવ શબ્દોથી પ્રગટ નથી કરતો જ્યારે કેટલોક યુવા વર્ગ વાણી પ્રભાવથી દોરવાઈ જઈ સંમતિ અને સાથ આપી દે છે, તો કેટલોક બૌદ્ધિક યુવા વર્ગ વિચ્ચમ પાસે ઊભો રહી જાય છે, એટલે હવે વિશદ ચર્ચા, સંવાદ-પરિસંવાદનો સમય પાકી ગયો છે. નહિ તો આ આધુનિક ઉપકરણના ઉપયોગ કરનારની સંખ્યા વધતી જ જશે, ઉપકરણની સંખ્યામાં પણ વધારો થશે.

‘વર્તમાન યુગમાં જૈન સાધુ સમાજે

આધુનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ?’

આ પ્રશ્ન સમગ્ર જૈન સમાજ પાસે લઈ જઈ અમે સર્વે પ્રાજ્ઞજનોને- સંસારી તેમ જ પૂ. સાધુભગવંતોને-પત્રચર્ચાનું આમંત્રણ આપીએ છીએ. પત્રો આકોશ અને પૂર્વગ્રહ મુક્ત તેમજ શિષ્ટ ભાષામાં હોવા જરૂરી છે. મંથન કરીશું તો જ સત્ય પ્રગટ થશે. સત્ય શાશ્વત છે પણ પ્રત્યેક કાળને કાળ પ્રેરિત સત્ય પણ હોય છે; એ કદાચ ભૂતકાળના સત્યથી અલગ પણ હોઈ શકે; પરંતુ એમાં રહેલા ચિરંજીવ સત્ય તત્વનો તો ક્યારેય લોપ નથી થતો. શાસ્ત્ર, સત્ય અને શિસ્તના ત્રિવેણી સંગમથી જ ચિરંજીવ વર્ગનું નિર્માણ થઈ શકે.

‘પત્તા સમિક્ખએ ધમ્મં-’ ધર્મની સમીક્ષા પ્રજ્ઞાથી થાય છે.

આગામી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા દરમિયાન

આર્થિક સહાયની સંસ્થા

શ્રી લોક વિદ્યાલય - વાલુકડ, તા. પાલીતાણા

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘે શિક્ષણ ક્ષેત્ર આગળ પડતી સંસ્થા ‘શ્રી લોક વિદ્યાલય’ વાલુકડ તા. પાલીતાણાની પસંદગી કરી છે.

આ સંસ્થાની શરૂઆત ૧૯૬૩માં થઈ હતી. તેના આદ્ય સ્થાપક શ્રી નાનુભાઈ શિરોયા છે જેઓ હાલમાં ખૂબ જ વ્યવસ્થિત અને કુશળતાપૂર્વક આ સંસ્થાનું સંચાલન કરે છે. હાલમાં છાત્રાલયમાં કુલ ૮૫૦ બાળકો (કુમાર-કન્યા) અને બહારથી ભણવા આવતાં ૩૦૦ બાળકો મળી કુલ ૧૨૫૦ બાળકો અભ્યાસ કરે છે. સ્કૂલના વિશાળ સંકુલમાં બધી આધુનિક સુવિધાઓ છે. આ સંસ્થા લોક વિદ્યાલયે ઘણા પારિતોષિક મેળવ્યાં છે. આપણા ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે ૧૯૮૫માં આ સંસ્થાની મુલાકાત લીધી હતી. તેમજ સંસ્થાના વર્તમાન પદાધિકારીઓએ પણ આ સંસ્થાની મુલાકાત લીધી છે. સંસ્થાનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ઉજળો છે અને ભવિષ્ય તેનાથી પણ ઉજળું બનશે. તેથી સંઘની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વર્ષે આ સંસ્થાને આર્થિક સહાય કરવી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

□ શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ

માર્ગ અકસ્માતને કારણે જૈન સાધુ-સાધ્વીને થતા અકસ્માતથી હૃદય દ્રવિત થયું. અને હૃદયનો પટારો ખૂલી ગયો અને આ લેખ લખવાની પ્રેરણા થઈ.

આધુનિકતાના નામે કેટલું સ્વીકારીશું? ક્યાંક તો અટકવું કે અટકાવવું પડશે જ ને? નહિ તો વાણીનું વહેણ પૂર બની જશે.

આ દિશામાં જાગવું પડશે અને જૈન સંઘોએ ચોકીદાર પણ બનવું જ પડશે. જૈન સમાજનું આ કર્તવ્ય પણ છે.

જે જોયું, સાંભળ્યું એ અહિં લખ્યું છે. કોઈ હકીકત દોષ હોય તો માફ કરશો.

આ લેખથી કોઈ પણ જીવાત્માને દુઃખ પહોંચ્યું હોય તો એ સર્વોની આ લખનાર અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માંગી પત્રચર્ચા આવકારે છે.

□ ધનવંત શાહ

વિશ્વવાત્સલ્યના આરાધક કાંતદૃષ્ટા મુનિશ્રી સંતબાલજી મુનિ શ્રી સંતબાલજીની સર્વોદય ભાવના

□ ડૉ. ગીતા મહેતા

સંતોએ પોતાના આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે સમાજના કચડાયેલા, ગરીબ, અભણ, વનવાસી તથા નારી સમાજને માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને વાત્સલ્ય આપી મદદરૂપ થવું જોઈએ એવી ગાંધીવાદી અર્થાત્ સર્વોદયવાદી ધારણા ધરાવનાર ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ જૈન સાધુ શ્રી સંતબાલજી વીસમી સદીના એક વિશિષ્ટ લોકસંત થઈ ગયા.

ગાંધીજીએ રસ્કિનના પુસ્તક Unto this last નું ભાષાંતર કરતાં ૧૯૦૪માં પહેલાં અંત્યોદય અને પછી ‘સર્વોદય’ શબ્દ વાપર્યો. પરંતુ એ પહેલાં પણ જૈન આગમોએ કહ્યું છે-

સર્વાપદામ્ અંતકરં નિરન્તં સર્વોદયમ્ તીર્થં દં તવૈવ ।

સર્વોદય-સર્વનો ઉદય-સૌનું કલ્યાણ-આ ભાવના ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળમાં રહેલી છે.

સર્વેઽત્ર સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખભાગ ભવેત્ ॥

આ વૈદિક પ્રાર્થનાને સંતબાલજીએ સર્વ સામાન્ય માનવ માટે સરળ ભાષામાં ઉતારી છે-

સર્વથા સૌ સુખી થાઓ, સમતા સૌ સમાયરો.

સર્વત્ર દિવ્યતા વ્યાપો, સર્વત્ર શાંતિ વિસ્તરો.

આ કડીઓ ફક્ત પ્રાર્થના પૂરતી ન રાખતાં તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતારી છે તેથી જ તો આજે પણ તેમને યાદ કરીને આપણે આપણા શ્રદ્ધાસુમન એમને ચરણો ધરીએ છીએ.

જ્ઞાનસાધના

સમાજની સેવા કરતાં રાગદ્વેષ-અહંકાર વગેરેનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ સેવા ક્ષેત્રને જો જ્ઞાનના પાયા પર ચણ્યું હોય તો આ બધાં કષાયો નડતાં નથી. તેથી જ તો દીક્ષા પછીના પાંચેક વર્ષ સંતબાલજીએ જ્ઞાન સાધનામાં સમર્પિત કર્યા. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી, હિંદી વગેરે ભાષાઓનો તેમજ ન્યાય, પ્રમાણ, તર્ક, સાહિત્ય વગેરેનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો. જૈન ધર્મના અનેક શાસ્ત્રોનો તથા દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો. તેથી જ તો અજમેરના સંમેલન સમયે ભારતના વિદ્વાનોએ તેમને ‘ભારત-રત્ન’ની ઉપાધિથી નવાજ્યા.

વિ. સં. ૧૯૮૯ થી ૧૯૯૪ સુધીના કાળ દરમિયાન તેમણે ગુજરાતી સમાજને ઘણું સાહિત્ય સમર્પિત કર્યું. ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, આચારાંગ અને આવશ્યક-આ ચાર મુખ્ય સૂત્રોને તેઓએ સરળ તથા સુંદર ગુજરાતી ભાષામાં પરિવર્તિત કરી મહાવીર પ્રકાશન મંદિર દ્વારા પ્રકટ કર્યા. છેલ્લાં વર્ષોમાં તત્ત્વાર્થસૂત્રનો ગુજરાતી ભાષામાં પદ્યાનુવાદ કરીને પોતાની અગાધ વિદ્વતા અને

કવિત્વનો સહજપણે પરિચય આપ્યો.^૧

આગળ ઉપર એમણે એક એક અવતારી પુરુષોના ગુણો વર્ણવી સાતવારની પ્રાર્થના લખી છે. એમના સર્વધર્મ સંસ્થાપક સ્મરણો પણ વાગોળવા જેવા છે. એમની સર્વધર્મ પ્રાર્થના તો કેટલાંક ઘરોમાં અને સંસ્થાઓમાં આજે પણ રોજ ગવાય છે.

કવિ કાંતદર્શી

મુનિશ્રી સંતબાલજી કવિ હતા એટલું જ નહીં પરંતુ કાંતદર્શી પણ હતા તેથી જ તો એકાંતવાસની સાધના પછી જે કાંઈ પ્રકાશ મળ્યો તેથી તેમણે કલ્યાણમાર્ગના પથ પર ચાલવા માટેના કેટલાક પરિવર્તનકારી વિચારો પ્રગટ કર્યા. પરિણામે તેમને તેમના સંઘે સાધુ તરીકે અમાન્ય કરી બહિષ્કૃત કર્યા. પરંતુ તેમણે સાધુત્વના સારા અંશોનું સાતત્ય સાચવીને વિકૃત અને બિનજરૂરી અંશોમાં પરિવર્તન આણ્યું. જૈન સાધુ તરીકે પાદવિહાર, ભિક્ષાયરી અને અપરિગ્રહ સાથે પોતાના નિર્ધારિત લક્ષ તરફ તેઓ આગળ વધતા રહ્યા.

સંતબાલજીને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં વિદ્વંસી સાધિકા વિમલાબેન ઠકાર લખે છે-‘સંતબાલજી ગાંધી-તત્ત્વજ્ઞાનના તથા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યા. તેનાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત રીતે સમૃદ્ધ થયું છે. અહિંસા તો તેમના જીવનમાં વણાઈ ગઈ હતી. તેમણે પોતાના સમગ્ર જીવન અને કાર્યમાં જે મૂક કાંતિ કરી તેનાથી તેમના સમયના જૈનમુનિઓ અને શ્રાવકોના મનમાં ગૂંચવણ ઉભી થઈ. તેમણે ધર્મને સામાજિક સેવા સાથે જોડ્યો.’^૨

સામાજિક કાર્યમાં પણ એમની પદ્ધતિ પૂર્ણરૂપે અહિંસક હતી. એમની પદ્ધતિનું નામ છે ‘શુદ્ધિપ્રયોગ’ એટલે શુદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા.

સમાજ પરિવર્તન માટે કત્લ, કાનૂન અને કરૂણા એ ત્રણ માર્ગો છે એમ વિનોબાજી કહેતા અને જમીનનો પ્રશ્ન એમણે કરૂણાથી પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કત્લ અને કાનૂન શિવાયની ત્રીજી પદ્ધતિ લોકોની નૈતિક તાકાતને ઉપયોગમાં લેવાની છે એમ સંતબાલજી કહે છે. જો સમાજમાં પડેલી સામૂહિક નૈતિક તાકાતને સંગઠિત કરવામાં આવે તો તેનાથી સામાજિક ક્રાંતિનો પાયો અવશ્ય નાંખી શકાય.

સમાજસેવાના ક્રાંતિકારી પ્રયોગો

વ્યક્તિ સાથે સમાજનું અને સ્વ સાથે પરનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી સમાજસાધનાના સંતબાલજી પુરસ્કર્તા હતા.

ગરીબી, શોષણ, અન્યાય, અજ્ઞાન અને રોગથી ગ્રસ્ત તેમજ શાહુકારી અને જમીનદારી પ્રથાની ભીંસથી ઘેરાયેલી, વેઠપ્રથાથી ત્રાસેલી, વહેમ અને રૂઢિપરંપરાથી જકડાયેલી તેમજ આત્મવિશ્વાસ

ગુમાવી બેઠેલી હતાશ જનતાની વચ્ચે તેમણે અત્યંત ધીરજ અને વાત્સલ્યભાવથી સેવાનું કામ કર્યું.

‘સકળ જગતની બની જનેતા વત્સલતા સહુમાં રેડું’ એ પંક્તિને સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં વ્યાપક રીતે પ્રચલિત અને લોકભોગ્ય બનાવી રચનાત્મક કાર્યના અનેક કેન્દ્રો ઉભા કરવામાં પ્રેરકબળ બન્યા.^૩

સહકારી પ્રવૃત્તિ, નયી તાલીમનું શિક્ષણ, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ, સુધારેલી ખેતી અને ગોપાલન, પંચાયતો, લવાદી પ્રથાની લોક અદાલતો, શુદ્ધિપ્રયોગ સમિતિઓ, માતૃસમાજો, ઔષધાલયો, પ્રાયોગિક સંઘો, ખેડૂત મંડળો, ગોપાલક મંડળો, ગ્રામોદ્યોગ, મજૂર મંડળો એમ અનેક સંસ્થાઓ અને રચનાત્મક કાર્યોના ઠેકઠેકાણે થાણાં ઉભાં કરવામાં સંતબાલજીએ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપ્યા.^૪ ગુજરાતના ભાલનળકાંઠા જેવા તદ્દન પછાત અને નપાણિયા પ્રદેશના ગામડાઓમાં નવું ચેતન અને નવ જાગૃતિ આણી.

સંતબાલજી આપણા સમાજમાં એક સતત જાગૃત, જાણકાર, જવાબદાર જીવ તરીકે વર્ત્યા અને રહ્યા. ધર્મનું ઊંડું ચિંતન કરવા સાથે એમણે સમાજની ધારણા માટે ઉત્કટ, ઊલટભેર ને કોઈને વળી ઉગ્ર લાગે એવું કાર્ય હિંમતભેર કર્યું રાખ્યું. તેમણે જણાવ્યું છે કે ‘આપણાં પ્રશ્નોનો એકમાત્ર જવાબ સમાજની ધાર્મિક અને નૈતિક પાયા પર પુનર્રચના છે. સ્વાર્થપ્રેરિત ભૌતિક પાયા પર નહીં.’^૫

ભાલ નળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રથમ પ્રમુખ આદરણીય શ્રી રવિશંકર મહારાજ હતા અને બીજા પ્રમુખ ગાંધીવાદી શ્રી ગુલામરસૂલ કુરેશી હતા.

મુનિશ્રી સંતબાલજી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કોમી એકતા, ખાદી અને ગામડાનાં વિકાસ માટે સતત મથતાં રહ્યા. તેમણે પ્રવૃત્તિઓના અમલ માટે નિષ્ઠાવાન કાર્યકરો તૈયાર કર્યા, તથા અન્યાય સામે અહિંસક પ્રતિકાર અને અનિષ્ટ રિવાજોની નાબૂદી જેવા કાર્યોમાં પણ તેમની સેવાનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે આ પ્રવૃત્તિઓના અમલ માટે સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૌથી પછાત પ્રદેશ પસંદ કર્યો કે જ્યાં ચોરી, લૂંટફાટ, પરણેલી સ્ત્રીઓનું અપહરણ જેવા અનિષ્ટો પ્રવર્તતા હતાં, જ્યાં અર્ધ-ભૂખમરાથી લોકો પીડાતા હતા, જ્યાં કેટલાર હરિજન કુટુંબો મરી ગયેલા ઢોરનું માંસ ખાતા હતા, જ્યાં ઢોરના છાણમાંથી નીકળેલ અનાજના દાણાં વીણીને તેનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરતા, જ્યાં પીવાના પાણીની એટલી બધી અછત હતી કે લોકોના તળાવમાં ખાડા કરી એમાં એકત્ર થયેલું પાણી બીજું કોઈ ચોરી ન જાય તે માટે ખાડા પર ખાટલો રાખી તેના પર આખી રાત સૂવું પડતું. આવો ભાલ નળકાંઠા જેવો વેરાન, ક્ષારયુક્ત અને અછત-ગ્રસ્ત પ્રદેશ પસંદ કર્યો. ખેડૂતો મોટા ભાગે સતત દેવામાં ડૂબેલા રહેતા તથા તેમને ભારે વ્યાજ ચૂકવવું પડતું. સતત પાણીની અછતને લીધે તેમનામાં સ્વચ્છતાનો અભાવ હતો તેથી તેઓ અનેક રોગોથી પીડાતા.

સંતબાલજીએ કેટકેટલી હિંસાઓ અટકાવી છે. નળ સરોવરને

કાંઠે આવેલ જુવાલ ગામના લોકો શિયાળામાં આવતાં સુંદર પક્ષીઓનો શિકાર કરતા, બહારના લોકો પણ શિકાર કરવા આવતા. આ વાતને તેમણે અટકાવી અહિંસાત્મકરીતે પ્રેમ અને સમજણથી કબૂતરોને શેકીને ખાવાની પ્રથા પણ ગામના જુવાનિયાઓને સમજાવી દૂર કરી. પણીની રાહત માટે જલસહાયક સમિતિની રચના કરી લોકોને મદદ આપી. ખેડૂતોના ભલા માટે ખેડૂતોનું સંગઠન ઉભું કર્યું પરંતુ તે ન્યાય-નીતિના માર્ગે જ ચાલે એનું ધ્યાન રખાતું.

વિરમગામમાં કોલેરા ફાટી નિકળતાં સંતબાલજી પોતે સૂકી રાખ લઈ લોકોના મળમૂત્રને ઢાંકવા નિકળી પડ્યા. પછી તો યુવાનો પણ કોદાળી-પાવડા લઈ સફાઈના કામમાં લાગી ગયા.

સપ્ત સ્વાવલંબન

પરાધીન ગામડાં ‘રોટી, મકાન, કપડાં, શિક્ષણ, આરોગ્ય, ન્યાય અને રક્ષણમાં સ્વાવલંબી બને તે માટે સંતબાલજીએ સાત સ્વાવલંબનનો કાર્યક્રમ આપ્યો.^૬

પેટ, પહેરણ અને પથારી

શિક્ષણ અને આરોગ્ય

ન્યાય અને રક્ષણ

એ સાતે બાબતમાં

ગામડાં પગભર બને.

આમ આર્થિક સ્વાવલંબન અને સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણના નમૂનારૂપ સાકાર થયું સપ્ત સ્વાવલંબન.

સંત વિનોબાજી કહેતાં તેમ આજના આપણા ગામડાં પરાવલંબી થઈ ગયાં છે. મોગલોના સમયમાં સ્વાધીન ગામડાનો બનેલો પરાધીન દેશ હતો. પછી અંગ્રેજોએ ગામડાના ઉદ્યોગો હાથશાળ, ઘાણી વગેરે ઝૂંટવી લીધા અને પરાધીન ગામડાનો બનેલો પરાધીન દેશ થયો. આજે દેશ તો સ્વાધીન છે પરંતુ ગામડાં હજુ પરાધીન છે. ગામડાને સ્વાધીન બનાવવા વિનોબાજી ચૌદ વર્ષ ગામડે ગામડે ફર્યા અને ભારતના ગામડાઓની એટલી પ્રદક્ષિણા કરી કે આખી પૃથ્વીના પરિઘની પ્રદક્ષિણા કિલોમિટરમાં ગણીએ તો થઈ ગઈ. એ જ રીતે શ્રી સંતબાલજીએ આ સંદેશ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ફેલાવ્યો. શહેરો ગામડાને પૂરક થાય તે માટે તેમણે શહેરી સમાજને ગ્રામાભિમુખ બનાવનારા અનેક ભરચક પ્રયાસો કર્યા.

ગ્રામજનોને સ્વાશ્રયી બનાવવા તેમણે અથાગ પ્રયત્ન કર્યા. પોતાના શીલ, સંયમ અને તપના પ્રભાવથી દીન-હીન ગ્રામપ્રજામાં આશાનો સંચાર તથા શ્રદ્ધાબળ પેદા કર્યા. ગ્રામપ્રજા પોતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ છે તેવી આત્મશ્રદ્ધાનું બીજારોપણ કરી તેને બેઠી કરી; અન્યથા ગ્રામપ્રજા પ્રારબ્ધવાદી અને સરકાર માયબાપ બધું કરશે એમ માનનારી હોય છે.

ગુજરાતના ભાલ નળકાંઠાના પ્રદેશમાં ૪૫ વર્ષ સુધી મુનિશ્રી સંતબાલજી પ્રેરક અને શ્રદ્ધેય પુરુષ તરીકે માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. એમની હૂંફથી અને એમની જ રાહબરી નીચે સ્થપાયેલી સંસ્થાઓની દોરવણી તળે સામાન્ય ગણાતા માણસોએ અસામાન્ય ગણાય તેવાં

કામો કર્યા.° સર્વોદય વિચારને અનુરૂપ પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન, વિચાર-પરિવર્તન અને હૃદય-પરિવર્તન માટે તેમણે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો.

પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકીને ય સામાજિક મૂલ્યોની રક્ષા માટે પોતાનું આખું જીવન એમણે ખર્ચી નાખ્યું. સમાજજીવનનું કોઈ પણ અંગ એવું નથી કે ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચનાના એમના આદર્શો અને વિચારોથી અલિપ્ત રહ્યું હોય. સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, ધાર્મિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ દરેક ક્ષેત્રે એમણે નવી કેડીઓ પાડીને તે પર પ્રજાનો પદસંચાર કરાવ્યો. તેમણે અન્યાયનો અહિંસક પ્રતિકાર અને સત્ય, ન્યાય તેમ જ પ્રેમની પ્રસ્થાપના માટે સત્યાગ્રહના અભિનવ પ્રયોગો કર્યા.૮

અનુબંધનો સિદ્ધાંત :-

‘ધર્મની દૃષ્ટિએ સમાજરચના’ની કલ્પનાનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં અમલ થાય તેને સંતબાલજી ‘ધર્માનુબંધી સમાજરચના’ તરીકે ઓળખાવતા. અનુબંધ સિદ્ધાંતનો અર્થ એવો થાય છે કે ‘સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં ચાર બળોનો સુમેળ થવો જોઈએ.’

આ ચાર બળોના નામ છે: (૧) રાજ્ય. (૨) રાજ્યના વહિવટી અને કાયદાકીય તંત્રને દોરવણી આપી શકે તથા તેના પર અંકુશ રાખી શકે એવી લોકોની સંસ્થાઓ કે જે સંસ્થાઓ સ્વૈચ્છિક ધોરણે રચવામાં આવી હોય. (૩) લોકોના સંગઠનોને સાચી દોરવણી પૂરી પાડી શકે તે માટેના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક આગેવાનો અને (૪) સમાજના આધ્યાત્મિક નેતાઓ અને સંતો જેઓ ઉપરના ત્રણેય બળોને પ્રેરણા અને દોરવણી આપવાનું કામ કરતા હોય.૯

આ ચાર સામાજિક બળો માનવસમાજના અવિભાજ્ય અંગ છે તેને એક બીજાની સાથે જોડવા જોઈએ જેથી તે વિશ્વના સામાજિક માળખામાં સુમેળ ઊભો કરી શકે અને તેની સમતુલા જાળવી શકે.

સંતોએ રાજકારણની અસ્પૃશ્યતા છોડવી

લોકશાહીના યુગમાં સંતો જો લોકજાગૃતિનું કામ ન કરે તો બીજા કોણ કરશે? મુનિ સંતબાલજીએ ‘લોકલક્ષી લોકશાહી’ એવું વિશેષણ વાપર્યું હતું. કારણ વિશ્વભરમાં લોકશાહીઓએ પોતાની અર્થસભરતા અને હેતુલક્ષિતા લગભગ ગુમાવ્યા છે. કેન્દ્રમાં ‘લોક’ને બદલે પદ, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા જોવા મળે છે. ગાંધીજીને રાજનીતિના અન્યાયનો સામનો કર્યા વગર મોક્ષ અસાધ્ય લાગતો હતો તે મુજબ તેમણે કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું હતું કે-

‘मैं मोक्ष की प्राप्ति के लिए राजनैतिक कार्य करता हूँ। प्रत्येक युग में अधर्म अपना अड्डा जमाने के लिए कोई खास जगह पसंद कर लेता है और उसमें पूर्णतया व्याप्त हो जाता है। आजके जमाने में अधर्म राजनैतिक क्षेत्र में प्रवेश कर बैठा है। वहां से उसे हटाकर धर्म को प्रस्थापित करना है। यदि मैं इस कार्य को न कर सका तो मुझे मोक्ष नहीं मिल सकता, यह ईश्वर का दिया कार्य है।’

ગાંધી વિચાર અને કાર્યથી રંગાયેલા મુનિ સંતબાલજીને પણ

આ ખૂબ જરૂરી લાગતું હતું. તેઓ સતત ધ્યાનમાં રાખતા કે:

‘सर्व क्षेत्रમાં રહીએ તો પણ આત્મજ્ઞાન નહિ વિસ્મરીએ.’

સાથોસાથ એમનો સંકલ્પ એ હતો કે:

‘જગસેવાને આંચ ન આવે એ વ્યવસાયો આચરીએ.’૧૦

આચારવિચારે યુસ્ત જૈન સાધુ રહીને તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં રસ લેતા હતા. આવા કાર્યો અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો વિશે તેઓ જેમ બોલતા હતા, જેમ ચિંતન-મનન કરતા હતા, તેમ તે વિશે લખતા પણ રહેતા હતા. ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ નામનું પાક્ષિક એ માટેનું એક સબળ સાધન હતું. જાહેર પ્રશ્નો અને પ્રવૃત્તિઓ અંગે એમણે આ પત્ર દ્વારા પુષ્કળ લખ્યું હતું. એમના લખાણોમાં વૈવિધ્યનો પાર નહોતો, કારણ પ્રવૃત્તિ તથા તેમાંથી પ્રગટતા પ્રશ્નોનો પાર નહોતો. તેમનું કહેવું કે ‘હોદ્દાથી કે સ્વાર્થથી પર રહે એવો સંન્યાસી ધર્મગુરુ જેટલો રાજકારણમાં ઊંડો ઉતરશે તેટલો વધુ કર્મકુશળ બનશે અને રાજકારણ પણ વધુ નિર્મળ બનશે.’૧૧

‘લોકશિક્ષણ વિના લોકશાહીનો આરો નથી. લોકમત વિના લોકશાહીનો આધાર નથી. આમ સંતબાલજીનું ચિંતન સ્પષ્ટ હતું. પ્રજા દોરે રાજ્ય અનુસરે એ લોકશાહીનો રાજમાર્ગ છે. પ્રજાની પહેલ અને રાજ્યનો સંકલ્પ, સામર્થ્ય-સંપત્તિ પુરુષાર્થ એ રવૈયો લોકશાહીને ખપે છે. એ એનો મિજાજ છે. સંતબાલને સતત ચિંતા રહેતી કે જનશક્તિને રાજ્યના રોજબરોજના કાર્યક્રમોમાં લગાડીને શી રીતે પ્રગતિ કરી શકાય. મુનિશ્રીની માન્યતા હતી કે લોકશાહીનો આધાર-સ્થંભ સત્ય, અહિંસા હશે તો પક્ષીય સરકાર રહે તો ય નિષ્પક્ષ લોકશાહી આ દેશમાં જરૂર ઊભી થશે. મુનિશ્રીની સત્ય અહિંસાના નીતિ તત્ત્વો પરની આસ્થા દૃઢ હતી; તેથી જ તેમણે કહ્યું કે, ‘રાજ્ય કરતાં પ્રજા હંમેશા ઊંચી છે અને પ્રજા કરતાં ય નીતિ, ન્યાય અને સત્ય સર્વોપરિ છે.’૧૩

ભારતીય લોકશાહીનું અનોખાપણું ભારતીય ભૂમિમાંથી ઉપલબ્ધ ફળો દ્વારા પ્રગટવું જોઈએ. જો લોકશાહી એ આધ્યાત્મિક ચેતના છે તો આપણી ધરતીમાંની અનેકવિધ ધર્મભૂત સંસ્થાઓ લોકશાહીને અનેરો મરોડ આપી શકે તેમ છે. મુનિશ્રી કહે છે તેમ, ‘ધર્મપૂત સંસ્થાઓનો અંકુશ ભારતીય લોકશાહીને જ મળી શકશે.’૧૬ તેઓ કહેતાં લોકશાહીમાં-

૧. લોકોનો સામાજિક કાબૂ હોવો જોઈએ.

૨. લોકસેવકોનો નૈતિક કાબૂ હોવો જોઈએ.

૩. સંતોનો આધ્યાત્મિક કાબૂ હોવો જોઈએ.

એમનું કહેવું હતું કે-‘પક્ષરહિત લોકશાહી તથા ઓછામાં ઓછા કાનૂન અને દંડશક્તિ એ રાજ્ય માટે અહિંસક ક્રાંતિનો જરૂરી નવો ઉપાય છે. તે જ રીતે ગ્રામલક્ષી સર્વહિતચિંતક, નિસ્પૃહી અને સત્તાવાદી પક્ષોથી પર રહેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષોની દોરવણી મુજબ જ ચાલતું જનતા સંગઠન એ, પ્રજા માટે અહિંસક ક્રાંતિનો જરૂરી નવો ઉપાય છે. આવા જનતા સંગઠનનું મહત્ત્વનું અંગ ગ્રામસંગઠન છે.’૧૭

સમારોપ

સંતબાલજી વિશ્વવાત્સલ્યના આરાધક હતા, ધર્મમય સમાજ-રચનાના પ્રયોગકાર હતા, સર્વધર્મ ઉપાસનાના સાધક હતા, સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકર્તા, આધ્યાત્મિક ચિંતક, વિદ્વાન સાહિત્યકાર, પ્રખર સાધનાશીલ હતા. તેઓ જાગ્રત યુગદૃષ્ટા અને સર્વાંગી વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા અનુબંધકાર હતા.

વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘનું નામ એમણે પ્રયોજનપૂર્વક વાપર્યું છે. વિશ્વ એટલે જગત અને વાત્સલ્ય એટલે માતૃભાવ. જગત સાથે માતૃભાવનો અનુભવ કરવો એનું નામ વિશ્વવાત્સલ્ય. જ્યાં વાત્સલ્ય છે ત્યાં સેવા સહજભાવે છે જ. ઉપરાંત, વાત્સલ્યમાં હિંસાના અભાવ સાથે વિશુદ્ધ પ્રેમનો સદ્ભાવ પણ આવી જાય છે.

‘સકળ જગત્ની બની જનેતા, વત્સલતા સહુમાં રેડું.’

આ સંતબાલજીની કાવ્યપંક્તિ ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો, લેખક સંપાદક-શ્રી આત્માનંદજી પ્રકાશક-શ્રી સત્શ્રુત સાધના કેન્દ્ર, કોબા, ૧૯૮૮ પૃ. ૨૨૯.
૨. મુનિ શ્રી સંતબાલજી (એક અનોખી માટીના સંત), લેખક-ત્ર્યં. ઉ. મહેતા, પ્રકાશક-મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬.

૩. અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો, ઉપરિવત્, પૃ. ૨૩૦.
૪. એજન.
૫. મુનિ શ્રી સંતબાલજી (એક અનોખી માટીના સંત), ઉપરિવત્, પૃ. ૧૨.
૬. અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો, ઉપરિવત્, પૃ. ૨૩૧.
૭. એજન.
૮. એજન.
૯. મુનિ શ્રી સંતબાલજી (એક અનોખી માટીના સંત), ઉપરિવત્, પૃ. ૭૪.
૧૦. લોકલક્ષી લોકશાહી, લેખક-સંતબાલ, પ્રકાશક-મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૮.
૧૧. ઉપરિવત્, પૃ. ૨૨.
૧૨. ઉપરિવત્, પૃ. ૧૫.
૧૩. ઉપરિવત્, પૃ. ૩૩.
૧૪. વિશ્વવાત્સલ્ય, તા. ૧૦-૭-૫૪.
૧૫. વિશ્વવાત્સલ્ય, તા. ૧૨-૧-૫૫.
૧૬. લોકલક્ષી લોકશાહી, ઉપરિવત્, પૃ. ૩૪.
૧૭. વિશ્વવાત્સલ્ય, તા. ૧૬-૬-૧૯૫૪. * * *
- બ્લોક નં. ૧૦૧/એ, આનંદ ભવન, ૧લે માળે, વી. પી. રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૧૬૮૩

અધ્યાત્મ વિચારણાનો ઇતિહાસ : નંબર-૧ કર્મનું મૂળ સ્વરૂપ

□ ડૉ. પ્રવિણભાઈ સી. શાહ

દુનિયાની છ અબજથી પણ વધુ વસ્તીનો બે ભાગ વિચારી શકાય, આસ્તિક અને નાસ્તિક, ભણેલી પ્રજા અને અભણ પ્રજા, ધનવાન અને ગરીબ, આર્ય અને અનાર્ય, સજ્જન અને દુર્જન વગેરે પણ આપણે વાત કરવી છે આસ્તિક અને નાસ્તિક પ્રજાની.

જીવનની ઘટમાળ સારી-નરસી દરેકની ચાલતી જ હોય છે. આસ્તિકના જીવનમાં આત્મા, પરમાત્મા, સ્વર્ગલોક, મનુષ્યલોક, પુણ્ય અને પાપ જેવા આધ્યાત્મિક વિચારો આવતા હશે તો નાસ્તિકના મનમાં પણ આવા તત્ત્વો શું છે? શા માટે ઠેર ઠેર લોકો આવા તત્ત્વોને માને છે, એ પ્રમાણે વર્તે છે. આવા શબ્દો આપણી ભાષામાં ક્યાંથી આવ્યા? કોણે દાખલ કર્યા? કેવી રીતે આવ્યા? શું છે આ બધું તૂત?

આમ જિજ્ઞાસા રૂપે આવા તત્ત્વો આસ્તિકને માન્યતા માટે, શ્રદ્ધા માટે બળ આપે અને નાસ્તિકને ન માનવાના ગુન્હાહિત માનસને સાંત્વના આપે એ માટે અધ્યાત્મ તત્ત્વના આ બધા પદાર્થોની વિચારણાનો એક અદ્ભૂત ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે.

અનેક વૈજ્ઞાનિકો કોઈ એક પદાર્થના સંશોધન પાછળ તમામ બળો વાપરીને પરિપૂર્ણ શોધ કરીને જ જંપે અને પછી તે શોધ વિષે અનેક પુસ્તકો લખે તેમ આ બધા તત્ત્વોની શોધ માટે અનેક ધર્મના ઋષિમુનિઓએ પોતાની વિચારણાઓ રજૂ કરીને ધર્મશાસ્ત્રોનું સર્જન કર્યું છે. દરેક તત્ત્વ આત્મા, ઈશ્વર, કર્મ, પરલોક-મોક્ષ,

શરીર-આત્માના ભેદાભેદની ચર્ચા વગેરે ઉપર અલગ અલગ લેખ લખવાની ધારણા છે પણ પ્રસ્તુત લેખ અધ્યાત્મ તત્ત્વ કર્મની વિચારણાનો ઇતિહાસ રજૂ કરવા લખ્યો છે.

એ યાદ રહે કે આ તમામ તત્ત્વોની વિચારણામાં વેદકાળ સમયથી અનેક અધ્યાત્મ શાખાઓએ પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે.

જૈનદર્શનમાં ગણધરવાદની ચર્ચામાં અધ્યાત્મ તત્ત્વોની સુંદર છણાવટ જોવા મળે છે.

સર્વ પ્રથમ ગણધરવાદનું મૂળ આવશ્યક નિર્યુક્તિની એક ગાથામાં જ મળે છે. એ ગાથામાં અગિયાર ગણધરોના સંશયોને ક્રમશઃ આ પ્રમાણે ગણવામાં આવ્યા છે.

(૧) જીવ છે કે નહિ? (૨) કર્મ છે કે નહિ? (૩) શરીર એ જ જીવ છે કે અન્ય? (૪) ભૂતો છે કે નહિ? (૫) આ ભવમાં જીવ જેવો હોય, પરભવમાં પણ તેવો જ હોય કે નહીં? (૬) બંધ મોક્ષ છે કે નહિ? (૭) દેવ છે કે નહિ? (૮) નારક છે કે નહિ? (૯) પુણ્ય-પાપ છે કે નહિ? (૧૦) પરલોક છે કે નહિ? (૧૧) નિર્વાણ છે કે નહિ?

આ ઉપરાંત નિર્યુક્તિમાં ગણધરો વિશેની જે વ્યવસ્થિત હકીકત મળે છે તેને કોષ્ટકના રૂપમાં ગોઠવીને આગળ મૂકવામાં આવી છે.

ઉપરની ગંભીર ચર્ચામાં ઉપનિષદ, વેદાંત દર્શનમાં શંકરાચાર્ય, ભાસ્કરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, નિમ્બાર્ક, મધ્વાચાર્ય, વિજ્ઞાનભિશુ,

ચૈતન્ય પ્રભુ, વલ્લભાચાર્ય, શિવમત, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, સાંખ્ય દર્શન, નૈયાયિક વૈશિષ્ઠકનો મત, જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન, ચાર્વાક દર્શન, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની વિચારધારા આમ તમામ શાખાઓએ પોતપોતાના મંતવ્યો દાખલા દલીલ સાથે રજૂ કર્યા છે અને આ તમામની વિચારધારા કર્મ વિશે શું કહે છે તેનો અભ્યાસ અહિં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

કર્મ વિચારનું મૂળ :-

વેદકાળના ઋષિઓને મનુષ્યોમાં અને બીજાં અનેક પ્રકારના પશુ, પક્ષી અને કીટપતંગોમાં રહેલું વૈવિધ્ય અનુભવમાં આવ્યું ન હતું એમ તો ન કહેવાય, પણ એ બધા વૈવિધ્યનું કારણ તેમણે અંતરાત્મામાં શોધવાને બદલે બહારના તત્ત્વમાં માનીને જ સંતોષ અનુભવ્યો હતો. કોઈ પણ એક કે અનેક ભૌતિક તત્ત્વ કે પ્રજાપતિ જેવા તત્ત્વને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ કલ્પ્યું હતું, પણ એ સૃષ્ટિમાં વૈવિધ્ય કેમ આવે છે એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. જીવસૃષ્ટિના બીજા વર્ગોની વાત જવા દઈએ. કેવળ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં જે વૈવિધ્ય શરીરાદિનું હતું, સુખ-દુઃખનું હતું, બૌદ્ધિક શક્તિ-અશક્તિનું હતું એનું કારણ પણ શોધવા વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમનું સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન ક્રમે કરી દેવ અને યજ્ઞને કેન્દ્રમાં રાખીને વિકસ્યું છે. પ્રથમ અનેક દેવો અને પછી પ્રજાપતિ જેવા એક દેવની કલ્પના કરવામાં આવી. મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો અને પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવો હોય તો તેણે એ દેવ કે દેવોની સ્તુતિ કરી જોઈએ, પોતાની પ્રિય વસ્તુને સજીવ હોય કે નિર્જીવ-દેવો નિમિત્તે યજ્ઞ કરીને તેમને સમર્પિત કરવી જોઈએ, એથી દેવો સંતુષ્ટ થઈને મનોવાંછિત પૂર્ણ કરે છે એવી માન્યતા વેદથી માંડીને બ્રાહ્મણકાળ સુધીમાં વિકસી છે. અને દેવોને પ્રસન્ન કરવાના સાધન તરીકે યજ્ઞકર્મનો ક્રમિક વિકાસ થઈને ઉત્તરોત્તર જટિલ કર્મના રૂપમાં એ પરિણિત થઈ ગયું; તે એટલે સુધી કે સાધારણ મનુષ્યને યજ્ઞ કરવો હોય તો એ યજ્ઞકર્મમાં નિષ્ણાત પુરોહિત વર્ગની મદદ વિના શક્ય રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે દેવ અને તેને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન યજ્ઞકર્મ એ બે વસ્તુની આસપાસ વૈદિક બ્રાહ્મણોનું સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન વિકસ્યું હતું.

બ્રાહ્મણકાળ પછીના ગણાતા ઉપનિષદો એ પણ વેદ-બ્રાહ્મણનો અંતિમ ભાગ હોવાથી વૈદિક જ છે અને તેને વેદાંત કહેવામાં આવે છે. પણ એ વેદાંતમાં વેદપરંપરા એટલે કે દેવ અને યજ્ઞપરંપરાનો અંત નિકટ હોય એમ જણાય છે. વેદ-બ્રાહ્મણમાં નહિ એવા નવા નવા વિચારો એ વેદાંતમાં મળી આવે છે. તેમાં સંસાર અને કર્મ-અદૃષ્ટ વિશે પણ નવા વિચાર મળી આવે છે. આ વિચારો વૈદિક પરંપરાના જ ઉપનિષદોમાં ક્યાંથી આવ્યા, વૈદિક વિચારોમાંથી જ એ વિચાર વિકાસના પરિણામે ઉદ્ભવ્યા કે અવૈદિક પરંપરાના વિચારકો પાસેથી વૈદિકોએ લીધા એનો નિર્ણય આધુનિક વિદ્વાનો કરી શક્યા નથી; પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સર્વ પ્રથમ વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદોમાં જ એ વિચારોએ આકાર ધારણ કર્યો છે. ઉપનિષદ સાહિત્યમાં સંસાર અને કર્મની કલ્પનાનું સ્પષ્ટ રૂપ નથી દેખાતું એ વિશે તો આધુનિક વિદ્વાનોમાં વિવાદ નથી. વળી કર્મ-કારણનો વાદ પણ ઉપનિષદોમાં સર્વસંમત વાદ થઈ ગયો

છે એમ પણ નથી, એટલે એ વાદને વૈદિક વિચાર-ધારાનો મૌલિક વિચાર માની શકાય નહિ, એમ લાગે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં જ્યાં અનેક કારણો ગણાવ્યાં છે ત્યાં કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ યદૃચ્છા, ભૂત કે પુરુષ અથવા એ બધાંનો સંયોગ-એ ગણાવ્યાં છે. એ કાલાદિને કારણ માનનાર વૈદિકો હોય કે અવૈદિક-ગમે તે હોય પણ તેમાં ય કર્મનો સમાવેશ નથી.

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોના કાળમાં પણ વૈદિક પરંપરામાં કર્મ-અદૃષ્ટ સિદ્ધાંત એ જો કેન્દ્રસ્થ સર્વમાન્ય તત્ત્વ ન હોય તો કઈ પરંપરામાંથી એ વિચાર વૈદિક પરંપરામાં ગયો તે શોધવું બાકી રહે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આર્યોએ ભારતના આદિવાસીઓ પાસેથી એ વિચાર લીધો હશે. વિદ્વાનોની એ માન્યતાનો નિરાસ પ્રો. હિરિયજ્ઞાએ એમ કહીને કર્યો છે કે એ આદિવાસીઓનો આત્મા મરીને વનસ્પતિ વગેરેમાં જાય છે એવો સિદ્ધાંત એકમાત્ર વહેમ હતો એટલે તત્ત્વતઃ તેમના એ વિચારને તાર્કિક ન કહી શકાય. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં તો મનુષ્યની તાર્કિક અને નૈતિક ચેતનાને સંતોષ આપવાનું ધ્યેય છે.

મનુષ્યનો જીવ મરીને વનસ્પતિ વગેરેમાં જાય છે એ આદિવાસીઓની માન્યતા કોરી વહેમ કહી કાઢી નાંખવા જેવી નથી. જે કર્મનો સિદ્ધાંત વૈદિકોના દેવવાદમાંથી ઉપનિષદ પહેલાં ફલિત નથી થઈ શકતો એ જ કર્મવાદના મૂળ આદિવાસીઓની ઉક્ત માન્યતા સાથે સહજ રીતે સંકળાયેલ છે. એની પ્રતીતિ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે જૈનધર્મ સંમત જીવવાદ અને કર્મવાદના ઊંડા મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જૈન પરંપરા-એનું પ્રાચીન નામ ગમે તે હોય પણ ઉપનિષદોથી સ્વતંત્ર અને પ્રાચીન છે એમાં તો શક કરવો જ ન જોઈએ. અને તેથી ઉપનિષદમાં કર્મવાદનો જે વિચાર નવો પ્રસ્ફુટિત થયો છે તે જૈનોના કર્મવાદની અસરથી રહિત હોય એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. જે વૈદિક પરંપરાને દેવો વિના એક ડગલું પણ ચાલતું નહિ એ જ વૈદિક પરંપરાને જ્યારે એ કર્મવાદનો સિદ્ધાંત હાથ આવ્યો ત્યારે તેણે દેવોને સ્થાને યજ્ઞકર્મને બેસાડી દીધું અને માન્યું કે દેવોમાં નહિ પણ સ્વયં યજ્ઞકર્મમાં જ ફળ દેવાની શક્તિ છે. દેવો કોઈ નહિ પણ વેદના મંત્રો એ જ દેવો છે. અને એ યજ્ઞકર્મના સમર્થનમાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતી દાર્શનિક કાળની મીમાંસક પરંપરાએ તો યજ્ઞાદિકર્મથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ નામના પદાર્થની કલ્પના કરીને વૈદિક દર્શનમાં દેવોને બદલે અદૃષ્ટ કર્મનું જ સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું.

આ આખો ઇતિહાસ જો આપણે નજર સામે રાખીએ તો જૈન પરંપરાના કર્મવાદની ઊંડી અસર વૈદિકોમાં જે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

વેદ અને ઉપનિષદ સુધીની જે સૃષ્ટિ પ્રક્રિયા વૈદિક પરંપરાને માન્ય છે તે અનુસાર જડ અને ચેતન સૃષ્ટિ અનાદિ નહિ પણ સાદિ છે અને તે પણ કોઈ એક કે અનેક જડ કે ચેતન તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ મનાયું હતું. પણ તેથી વિપરીત કર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જડ કે જીવસૃષ્ટિ અનાદિ કાળથી જ ચાલી આવે છે એમ માનવું પડે છે. આ માન્યતા જૈન પરંપરાના મૂળમાં છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે એવો કોઈ સમય કલ્પી શકાતો નથી કે જ્યારે જડ-ચેતનનું અસ્તિત્વ -કર્માનુસારી અસ્તિત્વ-ન હોય, એટલું જ નહિ, પણ ઉપનિષદ

પછીની બધી વૈદિક પરંપરામાં પણ સંસારી જીવનું અસ્તિત્વ એ જ પ્રમાણે અનાદિ માનવામાં આવ્યું છે તે પણ કર્મતત્ત્વની માન્યતાને આભારી છે. કર્મતત્ત્વની ચાવી જન્મનું કારણ કર્મ છે એ સૂત્રમાં મળે છે, અને એ સિદ્ધાંતને આધારે જ જીવોના સંસારને અનાદિ કલ્પવામાં આવે છે. આ અનાદિ સંસારનો સિદ્ધાંત, જેને પછીના બધાં વૈદિક દર્શનોએ અપનાવ્યો છે તે, દર્શનોની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જૈન પરંપરામાં અને બૌદ્ધ પરંપરામાં વિદ્યમાન છે, જ્યારે વેદ કે ઉપનિષદમાં પણ તે સર્વસંમત સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયો નથી એ જ સિદ્ધાંતનું મૂળ વેદબાહ્ય પરંપરામાં સૂચવે છે. એ વેદબાહ્ય પરંપરા તે ભારતમાં આર્યોના આગમન પહેલાનાં નિવાસીઓની તો છે જ અને એમની જ એ માન્યતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ વિદ્યમાન જૈન પરંપરામાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

જૈન પરંપરા તો પ્રાચીન કાળથી જ કર્મવાદી છે; તેમાં દેવવાદને કદી સ્થાન મળ્યું જ નથી. આથી જ કર્મવાદની જે પ્રકારની વ્યવસ્થા જૈનોના ગ્રંથોમાં મળે છે તે પ્રકારની વિસ્તૃત વ્યવસ્થા અન્યત્ર દુર્લભ છે. જીવોના ચડતા ઉતરતા જેટલા પ્રકાર સંભવે છે અને એક જ જીવની સંસારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિકૃષ્ટતમ અવસ્થાથી માંડીને તેના વિકાસનાં જે પગથિયાં છે તે બધામાં કર્મ કેવો ભાગ ભજવે છે અને તે દૃષ્ટિએ કર્મનું જે વૈવિધ્ય છે તેનું વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય નિરૂપણ પ્રાચીન કાળથી જેવું જૈન પરંપરામાં છે તેવું અન્યત્ર દુર્લભ છે, તે સૂચવે છે કે કર્મ વિચારનો વિકાસ જૈન પરંપરામાં છે અને તેને વ્યવસ્થિત રૂપ પણ એ જ પરંપરામાં મળ્યું છે. જૈનોના એ વિચારના સ્ફૂર્તિગો અન્યત્ર ગયા છે અને તેથી જ બીજાઓની વિચારધારામાં પણ નવું તેજ પ્રગટ્યું છે.

વૈદિકો યજ્ઞની ક્રિયાની આસપાસ જ બધું ગોઠવે છે એટલે તેમની મૌલિક વિચારણાનો પાયો જેમ યજ્ઞક્રિયા છે, તેમ જૈનો કર્મની આસપાસ જ બધું ગોઠવતા હોવાથી તેમની મૌલિક વિચારણાનો પાયો કર્મવાદમાં છે.

જ્યારે કર્મવાદીઓ સાથે દેવવાદી બ્રાહ્મણોને સંપર્ક થયો હશે ત્યારે એકાએક તો દેવવાદને સ્થાને કર્મવાદને બેસાડી દેવાનું બન્યું નહિ હોય. પ્રથમ તો જેમ આત્મવિદ્યાને ગૂઢ અને એકાંતમાં ચર્ચવા યોગ્ય માનવામાં આવી હતી તેમ કર્મવિદ્યાને પણ રહસ્યમય અને એકાંતમાં ચર્ચવા જેવી માની હશે. આત્મવિદ્યાને કારણે યજ્ઞોમાંથી જેમ લોકોની શ્રદ્ધા મંદ પડી ગઈ હતી તેમ કર્મવિદ્યાને કારણે દેવોમાંથી શ્રદ્ધા ક્ષીણ થવાનો સંભવ હતો. આવા જ કોઈ કારણે યાજ્ઞવલ્કય જેવા દાર્શનિક આર્તભાગને એકાંતમાં લઈ જાય છે અને કર્મનું રહસ્ય સમજાવે છે, અને કર્મની જ પ્રશંસા કરીને કહે છે કે પુણ્ય કરવાથી માણસ સારો થાય છે અને પાપ કરવાથી નઠારો થાય છે.

વૈદિક પરંપરામાં યજ્ઞકર્મ અને દેવ એ બંનેની માન્યતા હતી તેમાં જ્યારે દેવ કરતાં કર્મનું જ મહત્ત્વ મનાયું ત્યારે જે લોકોએ યજ્ઞ ઉપર જ ભાર આપ્યો તેમણે યજ્ઞ અને કર્મવાદનો સમન્વય કરીને યજ્ઞને જ દેવ બનાવી દીધા, અને યજ્ઞ એ જ કર્મ છે અને તેથી બધું ફળ મળે છે એમ માનવા લાગ્યા. દાર્શનિક વ્યવસ્થાકાળમાં આ લોકોની પરંપરા મીમાંસાદર્શન નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. પરંતુ વૈદિક

પરંપરામાં યજ્ઞના વિકાસ સાથે સાથે દેવોની વિચારણામાં પણ વિકાસ થયો હતો. અને પ્રાચીન કાળના અનેક દેવોને સ્થાને બ્રાહ્મણ કાળમાં એક પ્રજાપતિ દેવાધિદેવ મનાવા લાગ્યો હતો. જે લોકો એ દેવાધિદેવની શ્રદ્ધાથી ચલિત ન થયા તેમની પરંપરામાં પણ કર્મવાદને સ્થાન તો મળ્યું જ છે અને એમણે પણ એ પ્રજાપતિ અને કર્મવાદનો સમન્વય પોતાની ઢબે કર્યો જ છે. તેઓ માને છે કે જીવોને કર્માનુસાર ફળ તો મળે છે, પણ એ ફળ દેનાર દેવાધિદેવ ઈશ્વર છે. ઈશ્વર પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે નહિ પરંતુ જીવોના કર્મને અનુસરીને ફળ આપે છે. આ પ્રકારનો સમન્વય સ્વીકારનાર વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાંત અને પાછળનું સૈશ્વર સાંખ્યદર્શન છે.

વૈદિક પરંપરામાં અદૃષ્ટ-કર્મવિચાર નવો છે અને બહારથી આવ્યો છે એનો પુરાવો એ પણ છે કે વૈદિકો પ્રથમ આત્માની શારીરિક, માનસિક, વાચિક ક્રિયાને જ કર્મ કહેતા; પછી આગળ વધીને તેઓ યજ્ઞાદિ બાહ્ય અનુષ્ઠાનોને પણ કર્મ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ એ અસ્થાયી અનુષ્ઠાનો સ્વયં ફળ કેવી રીતે આપે? તે તો તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે; માટે કોઈ માધ્યમ કલ્પવું જોઈએ, એમ કહીને અપૂર્વ નામના પદાર્થની કલ્પના મીમાંસાદર્શનમાં કરવામાં આવી છે, કે જે વેદમાં કે બ્રાહ્મણોમાં નથી, પણ દાર્શનિક કાળની છે. એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપૂર્વ જેવા અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના તેમની મૌલિક નથી, પણ અવૈદિકોની અસરનું પરિણામ છે.

એ જ પ્રમાણે વૈશેષિકસૂત્રકારે અદૃષ્ટ-ધર્માધર્મ વિશે સૂત્રમાં ઉલ્લેખો તો અવશ્ય કર્યા છે, પણ તે અદૃષ્ટની વ્યવસ્થા તો તેના ટીકાકારોએ જ કરી છે. વૈશેષિકસૂત્રકારે અદૃષ્ટધર્માધર્મ કયો પદાર્થ છે તે કહ્યું નથી, એથી જ પ્રશસ્તપાદને તેની વ્યવસ્થા કરવી પડી છે અને તેણે તેનો સમાવેશ ગુણપદાર્થમાં કરી દીધો છે. અદૃષ્ટ-ધર્માધર્મ એ ગુણરૂપે સ્પષ્ટપણે સૂત્રકારે ઉલ્લેખ્યો નથી, છતાં તે આત્મગુણ જ છે એમ શાથી માનવું એનો ખુલાસો પ્રશસ્તપાદને કરવો પડ્યો છે. એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે વૈશેષિકોની પદાર્થ વ્યવસ્થામાં અદૃષ્ટ એ નવું તત્ત્વ છે.

આમ યજ્ઞ કે દેવાધિદેવ ઈશ્વર સાથે અદૃષ્ટ-કર્મવાદની સંગતિ વૈદિકોએ કરી છે. પરંતુ યાજ્ઞિકો યજ્ઞ સિવાયના બીજાં કર્મો વિશે વિચાર કરી શક્યા નથી અને ઈશ્વરવાદીઓ પણ જેટલા ઈશ્વરની સ્થાપના પાછળ પડી ગયા છે તેટલા કર્મવાદના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવા સમર્થ નીવડ્યા નથી, એટલે મૂળે કર્મવાદ જે પરંપરાનો હતો તેણે જ તે વાદનો યથાશક્તિ વિચાર કરીને તેની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરી છે. એ જ કારણ છે કે કર્મની શાસ્ત્રીય મીમાંસા જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે તે અન્યત્ર નથી મળતી. એટલે માનવું રહ્યું કે કર્મવાદનું મૂળ જૈન પરંપરામાં અને તેથીએ પહેલાંના આદિવાસીઓમાં છે.

આજ રીતે અધ્યાત્મ તત્ત્વના બીજા વિભાગો આત્માનું સ્વરૂપ, મોક્ષનું સ્વરૂપ વગેરેની વિચારણાની અને તેની પરંપરાનો ઇતિહાસ ભારતીય ધર્મગ્રંથોમાં ઠેર ઠેર વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને તે જાણી આપણી ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવ અનુભવાય છે.

૯૪, લાવણ્ય સોસાયટી, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૫૯૦

ભારત-ચીન

□ ડૉ. રણજિત પટેલ (અનામી)

ભારત-ચીન પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતા બે વિશાળ દેશ છે. વિશ્વના લગભગ બસો દેશોની વસ્તીનો ૧/૩ ભાગ આ બે દેશોમાં વસે છે. બંને દેશો સને ૧૯૬૨ સુધી શાંતિપ્રિય દેશો ગણાતા હતા ને ‘પંચશીલ’ની આચાર-સંહિતાનું પાલન કરતા હતા પણ સને ૧૯૬૨માં ચીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે હિંદી-ચીની ભાઈ-ભાઈના નારા અને પંચશીલના સિદ્ધાંતના લીરેલીરા ઊડી ગયા. સને ૧૯૬૨ થી સને ૨૦૦૩ સુધી ભારત-ચીનના સંબંધો તંગ રહ્યા. જુલાઈ ૨૨-૨૭ની આપણા વડાપ્રધાનની ચીન-યાત્રા બાદ એ તંગ પરિસ્થિતિમાં કૈંક હળવાશ વરતાય છે પણ ભારત લોકશાહી દેશ છે જ્યારે ‘લાલભાઈ’નું કંઈ કહેવાય નહીં! વળી, ચીનના પાકિસ્તાન સાથેના સ્નિગ્ધ સંબંધોને કારણે ભારત એની શ્રદ્ધેયતામાં કેટલો વિશ્વાસ રાખી શકે તે પણ ચિંતાનો પ્રશ્ન છે: પણ આજકાલ વિશ્વરાજકારણનાં જે સમીકરણો થઈ રહ્યાં છે તે જોતાં ભારત-ચીન બંને દેશોએ પોતપોતાનાં હિતોની ખાતર પણ વિશ્વશાંતિના અનુલક્ષમાં, સંપ-સહકારથી સાથે રહીને ઉભયપદી અનુકૂળતા સાધી, વિકાસ સાધવો જોઈએ. આજે અજ્ઞાન અને ગરીબાઈ-એ બંને દેશોના સામાન્ય પ્રશ્નો છે. સંઘર્ષ, યુદ્ધ, સલામતીને નામે જે અબજોનું આંધણ થાય છે-તેનો વિનિયોગ શિક્ષા પ્રચાર ને ગરીબાઈના ઉન્મૂલન કાજે થવો જોઈએ. સને ૧૯૬૨ના યુદ્ધ પછી બંને દેશોની સીમાના પ્રશ્નો પણ વિવાદાસ્પદ બન્યા છે, કૈંક અંશે એ પ્રશ્નો જટીલ પણ છે છતાંયે દ્વિ-પક્ષીય વિચારણા દ્વારા એ હલ ન જ થઈ શકે એવા પણ નથી; જો કે એ દિશામાં વિધેયાત્મક ગતિવિધિ શરૂ થઈ ગઈ છે. સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પછીની આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓ ધાર્યું નિશાન પાર પાડી શકી નથી એનાં અનેક કારણો છે. પણ આપણી તુલનાએ ચીને એના નિશ્ચિત ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં સારી પ્રગતિ કરી છે. એ અત્યાર સુધી આપણા પૂર્વગ્રહો ને અતડાપણાને કારણે આપણે જાણતા નહોતા. ‘હજી સુધી રાષ્ટ્રીય વિકાસના દરનું લક્ષ્ય આઠ કે દશ ટકા રાખીને આપણે છ ટકા સુધી પહોંચી શક્યા છીએ. જ્યારે ચીને દશ ટકાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. માઓવાદને નાથીને ચીન વ્યક્તિપૂજના વળગણમાંથી મુક્ત બની ગયું છે. જ્યારે આપણે ત્યાં લોકશાહીના અંચળા નીચે જવાહર, ઇંદિરા, રાજીવ, સોનિયા ગાંધીનું વર્ચસ્વ ને વ્યક્તિપૂજા હજીય જીવંત છે. એક સમય એવો પણ હતો જ્યારે ગુલામ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરના નેતાઓ અનેક હતા. જ્યારે સ્વતંત્ર ભારતમાં આજે રાષ્ટ્રીય તો શું પણ સ્ટેટ-લેવલના શક્તિશાળી, શ્રદ્ધેય ને લોકમાન્ય નેતાઓ પણ સૂરજના દીવે શોધવા પડે તેમ છે! મને લાગે છે કે ચીનના વિકાસની પાછળ એની રાષ્ટ્રીય નેતાગીરી પણ રહેલી છે...આપણે ત્યાંનું

આચારામ-ગચારામનું ટાંટિયા-ખેંચ-રાજકારણ, વિકાસની આડે આવતું હોય છે...એક સર્જે છે તો બીજો ભાંગે છે...એક જ રાષ્ટ્રીય પક્ષની સત્તા હવે રહી નથી એટલે ‘દેડકાંની પાંચશેરી’ જેવા અઢાર-વીસ ક્ષેત્રીય પક્ષોના ગઠબંધન દ્વારા નરસિંહ મહેતાની બ્લેલની જેમ ‘જય જય રણછોડ રાયજી’ના નારા લગાવી એને ખેંચીને પણ ચાલતી રાખવી પડે છે.’ જે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિમાં સિંહભાગ ભજવ્યો તેમાં, સત્તા-મોહ ને વકરેલા વ્યક્તિવાદને પોષવા કેટલાં બધાં તડાં પડ્યાં છે’ આજે તો કોઈ પણ પક્ષ રાષ્ટ્રીય-પક્ષ હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી.’ ચીને ધાર્યું નિશાન સર કર્યું ને ભારત તરફડિયાં મારે છે તેનું રહસ્ય મને લાગે છે કે સમર્થ રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીમાં પણ રહ્યું છે. જંગી વસ્તી બંને દેશોનો શિરદર્દ જેવો પ્રશ્ન છે પણ આપણે ‘બે બસ’ પણ સિદ્ધ ન કરી શક્યા ત્યારે ચીન ‘એક બસ’ને અમલ મૂકવામાં જાગ્રત ને પ્રતિબદ્ધ છે. વસ્તી વધારો આપણી ‘શૃંખલા’ છે જ્યારે ચીન માટે તે ‘એસેટ’ છે. મતલબ કે ચીનનો આર્થિક વિકાસ જોતાં આપણે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ને રાજકીય ક્ષેત્રે પણ ચીનની અવગણના કરી શકીએ તેમ નથી. સને ૧૯૬૨માં રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા માટેનું આપણું બજેટ માંડ સો કરોડનું જ હતું...ને જવાહર તથા મેનન ‘હિંદી ચીની ભાઈ ભાઈ!’ના નારા લગાવવામાંથી ઊંચા જ આવ્યા નહીં! ચીને આક્રમણ કર્યું ત્યારે આપણાં સૈનિકોનાં પગરખાંનાં પણ ફાંફાં હતાં ને જવાહરે આદેશ આપ્યો ને આપણે ઊંઘતા ઝડપાયાં! જવાહરના અકાળ મૃત્યુનું કારણ આ પણ હોઈ શકે! રક્ષામંત્રી મેનનનો સામ્યવાદ માટેનો અહોભાવ પણ આપણા પરાજયના મૂળમાં હોય તો નવાઈ નહીં!

રાષ્ટ્રની માથા-દીઠ આવક જો આર્થિક પ્રગતિની પારાશીશી ગણીએ તો આજે ચીન આપણાથી લગભગ બમણું આગળ છે...ચીનની વ્યક્તિદીઠ આવક અમેરિકન ૮૨૭ ડોલર છે તો ભારતની કેવળ ૪૭૭ ડોલર જ છે. રહેઠાણના પ્રશ્નમાં પણ ચીને ૮૦ ટકા સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. આપણે ઊંચાં નિશાન આંકીએ છીએ પણ વીંધી શકતા નથી એ આપણી રાષ્ટ્રીય કમજોરી ને દયનીય લાચારી પણ છે.

આટલું લખ્યા બાદ હું ચીનની આયાત-નિકાસ નીતિ અને એની પુરાંતના આંકડા આપી ભારત સાથે સરખામણી કરવા માગતો હતો ત્યાં કેલિફોર્નિયાથી દીવાળી ઉપર ભારત આવેલો મારા વડીલ બંધુનો જ્યેષ્ઠ-પુત્ર ડૉ. રશ્મિ એમ. પટેલ, મારું લખાણ વાંચીને મને કહે: ‘કાકા! તમારા બે મુદ્દામાં હું સંમત થતો નથી.’ એક તો તમો કહો છો તેમ ચીને આર્થિક-ક્ષેત્રે ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે એ વાત સાચી પણ એક જ વાક્યમાં હું આપને કહું કે ‘ધ કન્ટ્રી ઈઝ

રીય બટ ધ પિપલ આર પુઅર.’ જ્યારે ભારત માટે કહું કે ‘ધ કન્ટ્રી ઈઝ પુઅર, બટ ધ પિપલ આર રીય.’ એ પછી તેણે પ્રગતિના આપેલા આંકડાની શ્રદ્ધેયતાની વાત કરીને જો એ આંકડા આપવામાં અમેરિકાની કોઈ પણ કામગીરી હોય તો તો એ આંકડા સાવ ખોટા સમજવા...ભારત વારંવાર ભાષણોમાં દુનિયાની બે મોટામાં મોટી લોકશાહીઓમાં પોતાની સાથે અમેરિકાને ગણાવે છે પણ અમેરિકામાં ભારત જેવી લોકશાહી છે જ નહીં. ત્યાં તો મિલિટરી ડેમોક્રસી છે...અમેરિકા જેવો ઉધાર દેશ આખી દુનિયામાં બીજો એકેય નથી. એની આર્થિક કરોડરજજુ છે એના ધમધોકાર ચાલતા શસ્ત્રોનાં કારખાનાં, બે દેશોને નિરંતર લડાવી લોકશાહીની વાતો કરનાર દેશ એની ‘ઈકોનોમી’ તર રાખે છે...વિશ્વભરની જમાદારી કરતા દેશને તમો લોકશાહી દેશ કહેશો? લાદેન જીવે છે, પાકિસ્તાનમાં જ છે તે પ્રિસડેન્ટ બુશ જાણે છે છતાં યે લાચારીથી મિલિટરી ડીરેક્ટર જેવા પાકિસ્તાનને પંપાળે છે, જેને કારણે ભારત જેવા લોકશાહી દેશને સહન કરવું પડે છે.

ચીનની આર્થિક પ્રગતિની તમે વાત કરી તે શેને આભારી છે-જાણો છો? ત્યાંની ધીચ વસ્તી ને એની સસ્તામાં સસ્તી મજૂરી. આ બાબતમાં કોઈ પણ દેશ એની હરિફાઈ કરી શકશે નહીં. વળી ત્યાંની જેલોમાંના કેદીઓને ખાવા તો આપે છે પણ ખાવાના પ્રમાણમાં ચાર ઘણી મજૂરી કરાવે છે ને ભારતની જેલોમાંના કેદીઓને જે પ્રમાણે વેતન આપવામાં આવે છે ને સુધારા માટે જે પ્રવૃત્તિઓ થાય છે એમાંનું ચીનમાં ‘કશું ય જોવા ન મળે!’ ત્યાં ભારત જેવું વાણી-સ્વાતંત્ર્ય જ ન મળે. બ્રિટન જેવો હેબિયસ કોર્પસ એક્ટ ન મળે...મારી સાથે ચીની મૂળના બે ભાઈઓ ત્યાંની જે વાત કરે છે તેને આધારે હું કહું કે આખી દુનિયામાં ભારત જેવું કશું સુખ નથી. ને ભારતે કરેલી પ્રગતિનો સાચો ખ્યાલ વિશ્વને નથી... જ્યારે આપણે અણુઘડાકા કર્યા ત્યારે વિશ્વે આપણા ‘અસ્તિત્વની’ ને પ્રગતિની નોંધ લીધી. આપણા અનેક પક્ષોની બનેલી લોકશાહી સત્તા હાંસલ કરવા માટે એકબીજાની સિદ્ધિઓનું સાચું મૂલ્યાંકન કરતી જ નથી...બાકી ગુલામ ભારત ટાંકણીની પણ આયાત કરતું હતું તે પોંખરણના અણુઘડાકા સુધી પહોંચ્યું એ શેને આધારે? અને કાકા! તમો આપણી બાજુનાં ગામડામાં ફર્યા છો? આ તમારા વડોદરાના રસ્તાઓ કરતાં પણ સારા રસ્તા ગામડામાં થયા છે. પાણીની સુવિધાઓ થઈ છે...દાદાગીરી કરીને ગામડાના ખેડૂતો વીજળીનો ગેરકાયદે ઉપયોગ કરી વપરાશના પ્રમાણમાં બીલ ભરતા નથી...તમારા સમયમાં તમે ગામડામાં વીજળી જોયેલી? જે લોકો ભારતે પ્રગતિ નથી કરી એમ કહેતા હોય તેમને હૈદરાબાદ ને બેંગલોર મોકલવા જોઈએ. ક્લિન્ટન જેવો ક્લિન્ટન આંધ્રના મુખ્ય પ્રધાન ચંદ્રાબાબુ નાયડુનું ભાષણ સાંભળી દંગ થઈ ગયો હતો...આપણા લોકોને ટીકા કરતાં જ આવડે છે. દોષ જોવાની એમને એક જ આંખ છે. કદરદાનીની બીજી આંખ જ નથી, અને કાકા! હું તમને

કહું છું કે આપણા વડાપ્રધાન અટલ બિહારીજી જેવો કોઈપણ કર્મઠ, પ્રામાણિક ને દૃષ્ટિવંત નેતા તમને અન્યત્ર જોવા નહીં મળે. ભારત ભાગ્યશાળી છે કે એને અટલજી જેવા વડાપ્રધાન ને કલામ જેવા રાષ્ટ્રપતિ-બે કુંવારા ને રાષ્ટ્રીય કક્ષાના નેતાઓ પ્રાપ્ત થયા છે.’ એના ગયા બાદ હું ફરી પાછો ચીનનો વિચાર કરવા લાગ્યો...ત્યાં તો તા. ૨-૧૦-૨૦૦૩ના ‘ગુજરાત સમાચાર’ના ‘કાયદો અને સમાજ’ નામના કોલમમાં શ્રી ચીનુભાઈ ર. શાહનો લેખ વાંચવા મળ્યો. જેનું શીર્ષક હતું: ‘ભૌતિક ક્ષેત્રે આગળ હોવા છતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેવી મૂળભૂત બાબતમાં ચીન ઘણું જ પાછળ’-વાંચી મને મારા ભત્રીજાનાં વિધાન સાચાં લાગ્યાં...શ્રી શાહે તો લેખના અંતમાં એવું વિધાન કર્યું છે કે આ બાબતમાં દરેક ભારતીયને અભિમાન હોવું જોઈએ કે તે ભારતનો નાગરિક છે. રૂસોએ કહેલું: ‘ભોજન વિના એક ટંક ચાલશે, પણ વાણીસ્વાતંત્ર્ય વિના ક્ષણભર પણ નહીં ચાલે.’ આમ છતાં ચીન આજે ‘ફેક્ટરી ફ્લોર ઓફ ધ વર્લ્ડ’ ગણાય છે. હાર્ડવેરમાં દુનિયામાં એનો પ્રથમ નંબર છે. છેલ્લાં બે દાયકામાં ૬૦૦ બિલિયન અમેરિકન ડોલર જેટલું એનું ‘ઈન્વેસ્ટમેન્ટ’ છે. હાલ એનો ‘ફોરેન રિઝર્વ એક્સચેન્જ’ ૩૬૦ બિલિયન અમેરિકન ડોલર છે. સને ૧૯૭૮માં ચીનની નિકાસ દશ બિલિયન હતી જે વધીને આજે ૨૬૬ બિલિયન થઈ છે. જ્યારે એના પ્રમાણમાં આયાત ૨૪૪ બિલિયન અમેરિકન ડોલર છે. સરકાર, કોર્પોરેશન, બેન્કો અને સામ્યવાદી પાર્ટીના સહકારથી ચીન દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિને પંથે આગળ ધપી રહ્યું છે. સને ૨૦૨૦માં ચીનની ઈકોનોમી દસ ટ્રીલીયન અમેરિકન ડોલર થનાર છે. મતલબ કે તે આજે વિશ્વનું ચોથું રાષ્ટ્ર છે જે ‘લારજેસ્ટ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ પાવર’ છે ને ઉત્પાદનની બાબતમાં GPDના ૩૫% એને ફાળે જાય છે. ચાચનાની GPD આજે આશરે ૧.૨ ટ્રીલીયન અમેરિકન ડોલરની છે જે ભારત કરતાં બમણાથી પણ વિશેષ છે. (ભારતની ૪૫૦ બિલિયન US ડોલર છે.)

સો વાતની એક વાત. ચીન આપણો પડોશી દેશ છે. ત્યાં લોકશાહી હોય કે ન હોય, વાણી સ્વાતંત્ર્ય હોય કે ન હોય...પણ આપણે આપણી મર્યાદામાં રહીને પણ ભૌતિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરવાની બાબતમાં ચીન પાસેથી ઘણુંબધું શીખવાનું છે. ભારત-ચીનનો ઉભયપટ્ટી સહકાર વિશ્વની મહાસત્તાવાળા દેશોમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવી શકે એવી શક્યતાવાળો છે. અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, જાપાન જેવા રાષ્ટ્રો આજે ચીનની અવગણના કરવાની સ્થિતિમાં નથી. એકવારનો અફ્રીણીયો દેશ આજે નવીન તાકાત સાથે વિશ્વને આર્થિક-ક્ષેત્રે પડકારરૂપ બની રહ્યો છે. ભારતે એમાંથી પદાર્થપાઠ લેવા જેવો છે.

નોંધ : પ્રસ્તુત લેખ અનામી સાહેબે ૨-૧૧-૨૦૦૩માં લખ્યો હતો. રસિકભાઈ રણજિતભાઈ પટેલ, C/12, નવદીપ એપાર્ટમેન્ટ, સારથિ બંગલોની સામે, A-1, સ્કૂલ પાસે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨. મોબાઈલ : ૯૮૯૮૯૧૬૯૦૬૯.

ગાંધી-આકાશગંગાની એક તેજશિખા : મીરાંબહેન

□ શાંતિલાલ ગઢિયા

કેટલીક વિદેશી સન્નારીઓએ ભારતભૂમિને ભરપૂર પ્રેમ કર્યો છે. આ દેશને કર્મભૂમિ બનાવીને એમણે જે સ્વત્વ પ્રગટાવ્યું છે, તે અવિસ્મરણીય છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર કાં તો રાજકીય, સેવાકીય અથવા આધ્યાત્મિક રહ્યું છે. આ વંદનીય નારીવૃંદમાં ભગિની નિવેદિતા, શ્રી માતાજી (પોંડિચેરી આશ્રમ), મધર ટેરેસા, એની બેસન્ટ વગેરે ઉપરાંત એક નામ જુદું તરી આવે છે. તે છે મેડલીન સ્લેડ, જેમને ગાંધીજીએ ‘મીરાંબહેન’ નામ આપ્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડના સાધનસંપન્ન કુટુંબમાં ઉછરેલી તરુણીને કઈ રીતે ગાંધીજીનો પરિચય થાય છે અને ક્યું બળ એને છેક ભારત ખેંચી લાવે છે, એ આખી કહાણી વિસ્મય પમાડે તેવી છે.

સન ૧૮૮૨માં મેડલીનનો જન્મ. પિતાજી નૌકાદળના ઑફિસર હોઈ ઝાઝો વખત દરિયાઈ સફરમાં ગાળતા. દરમિયાન મેડલીન માતા સાથે મોસાળમાં રહેતાં. નાનું પણ રળિયામણું ગામ. આસપાસ નયનરમ્ય પ્રકૃતિ પથરાયેલી હતી. મોટી બહેન રહોના હોસ્ટેલમાં રહેતાં. ગ્રિનીય, પોર્ટસ્મથ, લંડન વગેરે જુદાજુદા સ્થળોએ પિતાજીની નિમણૂક થતાં કુટુંબ સ્થળાંતર કરતું.

એક દિવસ પિતાજીએ પિયાનો પર વિખ્યાત સંગીતકાર બિથોવનની રાગિણી વહેતી મૂકી. મેડલીન ભાવવિભોર બની સાંભળી રહ્યાં. તેઓ જ્યારે જ્યારે આ સંગીત સાંભળતાં, ત્યારે ચિત્ત કોઈ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં વિહરવા લાગતું. એમને બિથોવન વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. લંડનમાં જ્યારે જ્યારે બિથોવન શૈલીના સંગીત કાર્યક્રમો યોજાતા, ત્યારે મેડલીન તેનો લાભ લેતાં. બિથોવન પ્રત્યેના અહોભાવે મેડલીનને જર્મન ભાષા શીખવા પ્રેર્યાં. વળી વિયેના (ઑસ્ટ્રિયા) જઈ બિથોવનની કબરનાં દર્શન કર્યાં. આ સંગીતકારની વિશેષ માહિતી મેળવવા મેડલીને ફ્રાંસના વિદ્વાન રોમા રોલાંની મદદ લેવાનું વિચાર્યું. પત્રો લખ્યાં. રૂબરૂ પણ મળ્યાં. બન્યું એવું કે આ અરસામાં રોલાંએ લખેલું ગાંધીજીનું પુસ્તક પ્રેસમાં છપાતું હતું. એમણે સહજ વાતવાતમાં મેડલીનને પૂછ્યું કે તેઓ ગાંધીજી વિષે કંઈ જાણે છે કે કેમ. મેડલીનનો ‘નહિ’ ઉત્તર સાંભળતાં જ રોલાંએ કહ્યું કે, ગાંધીજી એટલે બીજા જિસસ! આ શબ્દોએ મેડલીનના અંતરના તાર ઝણઝણાવી મૂક્યા.

થોડાક દિવસો બાદ પાછા ફરતાં મેડલીને માર્ગમાં એક સ્ટોરમાંથી એ પુસ્તક ખરીદ્યું અને દિવસાંત પહેલાં વાંચી કાઢ્યું. તેની જાદુઈ અસર વર્ણવતાં મેડલીન કહે છે, ‘કોઈ અદીઠ તત્ત્વ મહાત્મા ગાંધી રૂપે મને ખેંચી રહ્યું હતું.’ દરિયાપારનો દેશ મેડલીનને સાદ દેતો હતો. ભારત જતાં પહેલાં મેડલીનને લાગ્યું કે ગાંધીજીના આશ્રમને અનુરૂપ રહેણીકરણી શીખી લેવી જરૂરી છે. કાંતણ, વણાટ, શાકાહારી ભોજન, જમીન પર પલાંઠી વાળીને સીધા બેસવું, નિદ્રા માટે સુવિધાવાળા બિછાનાનો ત્યાગ, હિંદી ભાષા આવડવી વગેરે માટે સજ્જ થવાનું હતું. મેડલીન આ દિશામાં સક્રિય થયાં. ત્યાં તો

ગાંધીજીના ઉપવાસ (૧૯૨૪)ના સમાચાર જાણ્યા. મેડલીન દુઃખી થયાં. ઉપવાસ પૂરા થયાના બહર મળ્યા પછી જ શાંતિ થઈ. મેડલીને ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો કે પોતે સાબરમતી આશ્રમ આવવા ઈચ્છે છે. ગાંધીજીએ ૨૪ જુલાઈ, ૧૯૨૫ના રોજ ઉત્તર પાઠવ્યો: ‘ખુશીથી આવી શકો. અગાઉથી બહર આપજો, જેથી અહીંથી તમને લેવા કોઈ આવી શકે. આશ્રમનું જીવન કપરું છે, ઉદ્યમ માગી લે તેવું. તમને નિરૂત્સાહ કરવા નથી લખતો, માત્ર જાણ કરું છું. અહીંની આબોહવાથી પણ ટેવાવું પડશે.’

પોતે સાદગીભરી જીવનશૈલી મહદ્ અંશે આત્મસાત્ કરી લીધી છે, એમ જણાતાં મેડલીને સ્ટીમર મારફત ભારત તરફ પ્રયાણની તૈયારી આદરી. મા અને બહેને લંડન સ્ટેશને વિદાય આપી. પિતાજી પેરિસ મળવાના હતા. ત્યાં રોમા રોલાં અને તેમનાં બહેન પણ વિદાય આપવા આવ્યાં. બધાએ મેડલીનને પ્રેમભરી શુભેચ્છાઓ આપી.

તા. ૬-૧૧-૧૯૨૫ના રોજ મેડલીન સ્લેડ મુંબઈ આવ્યાં. દાદાભાઈ નવરોજી અને દેવદાસ ગાંધીની મુલાકાત થઈ. બીજે દિવસે, ૭મી નવેમ્બરે, સવારે મેડલીન અમદાવાદ પહોંચ્યાં. સ્ટેશન પર સરદાર પટેલ, મહાદેવ દેસાઈ અને સ્વામી આનંદ આવ્યા હતા. માર્ગમાં સતત મેડલીનનું રટણ ચાલતું હતું: આશ્રમ ક્યારે આવશે? ક્યારે આવશે?...આખરે એ સ્થળ આવ્યું. સાવ સાદી ઈમારત. ન કોઈ ભપકો, ન કોઈ ઠાઠ. ઈંટોવાળી પગથી પછી પરસાળમાં થઈ એક ઓરડી પાસે આવ્યાં. સરદારે મેડલીનને અંદર જવા કહ્યું. ગાંધીજી ઊઠીને મેડલીનને મળવા સામે આવ્યા. યષ્ટિસમ પાતળી કાયા અને સ્મિત વેરતો નિખાલસ ચહેરો જોઈ મેડલીન અભિનિવિષ્ટ થયાં. તેમણે ગાંધીજીને ભાવપૂર્વક વંદન કર્યાં. ગાંધીજીની આંખોમાં વાત્સલ્યનાં નીર ચળકતાં હતાં. તેમણે મેડલીનને ઊભા કર્યાં. બોલ્યા: ‘આજથી તું મારી દીકરી-મીરાં દીકરી.’ મેડલીનના હોઠ પર સહજ ઉદ્ગાર આવ્યો: ‘બાપુ!’

આશ્રમી જીવન દરમિયાન મીરાંબહેનના વ્યક્તિત્વનાં ત્રણ પાસાં ઊડીને આંખે વળગે છે. અત્રે તેનું વિવરણ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

(૧) ઉચ્ચ આદર્શો માટે ભૌતિક સુખનો ત્યાગ

આશ્રમ આવતાં પહેલાં જ મીરાંબહેન સાદાઈભર્યું કઠોર જીવન શરૂ કરે છે. એક અંગ્રેજ અમલદારની પુત્રી તપસ્વી જેવી જીવનરીતિ અપનાવે છે. બાપુની સૂચનાથી તુલસીબહેન મહેર મીરાંબહેનને રૂ પીંજવાનું, પૂણી બનાવવાનું તથા કાંતવાનું શીખવતાં અને સુરેન્દ્રજી હિંદી ભાષા. ચાઈનીઝ બહેન શાંતિ સાથે મીરાંબહેન સંડાસની સફાઈ હોંશથી કરતાં. અભ્યાસ માટેના શિક્ષકો પણ નક્કી થયા. ઘડિયાળને કાંટે મીરાંબહેનનો રોજિંદો કાર્યક્રમ ચાલતો. રસોઈ, કપડાં, નહાવું-ધોવું ઉપરાંત અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સતત ચાલતી રહેતી. સમય જતાં બહેન શાંતિને અંગ્રેજી શીખવવા લાગ્યાં. વળી

એક દરદીની કલાકેક સેવા કરતાં. દીનબંધુ એન્ડ્રુઝને કાંતવાનું શીખવતાં.

પોતાના દેશથી લાવેલાં ખાદીનાં કપડાં પૂરાં થઈ જતાં મીરાંબહેને ખાદીબંડારમાંથી સફેદ સાડી મગાવી. જો કે ગાંધીજીએ એવો આગ્રહ રાખ્યો નહોતો કે મીરાંબહેન ભારતીય શૈલીનું જ વસ્ત્રપરિધાન કરે. મીરાંબહેન ક્રમશઃ એકેક ડગલું આગળ ભર્યે જતાં હતાં. બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેવાની અને માથાના વાળ કપાવી નાખવાની ઇચ્છા બાપુ સમક્ષ મૂકી. લાંબો વિચાર માગી લે તેવી વાત હતી. આશ્રમની બહેનોએ મીરાંબહેનને બીજો નિર્ણય પાછો ખેંચવા કહ્યું, પણ મીરાંબહેન ન માન્યાં. બાપુએ તેમના વાળ કાપ્યા. બ્રિટીશ શાસન સામેની રાષ્ટ્રીય લડત દરમિયાન મીરાંબહેન જેલવાસ પણ ભોગવે છે.

(૨) સંયત સંવેદનશીલતા

મીરાંબહેનની લાગણીશીલતા અનિયંત્રિત ધસમસતો પાણીનો પ્રવાહ નથી, બહે એના પર સંયમ અને વિવેકબુદ્ધિની લગામ છે. એમણે લાગણીઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું હતું. માર્ચ ૧૯૩૦માં દાંડીકૂચ વખતે ગાંધીજીની ધરપકડ થતાં મીરાંબહેનને અતિશય દુઃખ થયું હતું. પોતે દાંડીકૂચમાં જોડાઈ શક્યા નહોતાં, એનું દુઃખ તો હતું જ, (એમને આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓમાં શક્ય તેટલા મદદરૂપ થવાનું કામ સોંપાયું હતું) તેમાં ગાંધીજી ને જેલ થયાના સમાચારે એમને વ્યગ્ર કર્યાં. આ દુઃખો થોડાક હળવા થાય એ હેતુથી મીરાંબહેને જુદાજુદા રાજ્યોમાં ખાદીકામ માટે પ્રવાસ કર્યો.

મીરાંબહેન આશ્રમમાં આવ્યાં તેના બીજાજ વર્ષે પિતાજીના અવસાનના સમાચાર આવ્યા. માને મળવા થોડો વખત સ્વદેશ જઈ આવવાનું બાપુએ કહ્યું, પણ મીરાંબહેનની એવી કોઈ યોજના નહોતી. બહેન-બનેવીને મુંબઈ મળી આવી સંતોષ માને છે. ૬ વર્ષ પછી માનું અવસાન થયું. મીરાંબહેન માને દર અઠવાડિયે પત્ર લખતાં. મા વળતો જવાબ પણ લખે, માંદા હોય તો પણ. એ વાત્સલ્યમૂર્તિ ચાલી ગઈ. મીરાંબહેને બાપુને પત્ર લખી હૈયું ઠાલવ્યું. બાપુ સંત્વનાના પત્રમાં લખે છે, ‘તારા શબ્દે શબ્દે તું વ્યથા કેટલી જીરવી શકે છે તે જોઈ શકાય છે.’ માના મૃત્યુના એક મહિના પછી ગોળમેજી પરિષદ (ઓગસ્ટ, ૧૯૩૧) મળવાની હતી. ગાંધીજી સાથે મહાદેવભાઈ, દેવદાસ, પ્યારેલાલ અને મીરાંબહેન જોડાયાં. પિતાજીના અવસાન વખતે મીરાંબહેન સ્વદેશ ગયા નહોતાં, પણ આ વખતે કુદરતી યોગ ઊભો થયો છે, તેથી મીરાંને સુકૂન મળશે એવો ભાવ ગાંધીજીના મનમાં ખરો. જોકે મીરાંબહેન આ કારણસર જવા તૈયાર થયા નહોતાં. એમણે સ્પષ્ટ કહેલું, ‘પારિવારિક સંબંધોથી હું પર થઈ ગઈ છું.’ મે, ૧૯૩૮માં ગાંધીજી વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના પ્રવાસે હતા. ત્યાંથી તેઓ દિલ્હી પહોંચ્યા. મીરાંબહેન સેગાંવમાં હતાં. એવામાં બહેન રહોનાના અવસાનના સમાચાર મળે છે. આ આઘાત વખતે પણ મીરાંબહેન સંયમપૂર્વક મનને બીજી દિશામાં વાળે છે. યુરોપમાં અંધાધૂંધીનું વાતાવરણ હતું. હિટલરે ઝેકોસ્લોવેકિયા પર કબજો જમાવ્યો હતો. મીરાંબહેને

વિચાર્યું કે આવી પરિસ્થિતિમાં અહિંસક અસહકારનો માર્ગ સૌથી યોગ્ય ઉકેલ છે. ગાંધીજીને પત્ર લખે છે.

૧૯૪૨માં મીરાંબહેન આગાખાન મહેલના કારાવાસ દરમિયાન મહાદેવભાઈ અને કસ્તૂરબાના મૃત્યુના સાક્ષી બને છે. વિચલિત થાય છે, પણ તરત સમતા ધારણ કરી લે છે.

(૩) ગાંધીજી સાથે ભાવાત્મક અને વૈચારિક તાદાત્મ્ય

મીરાંબહેન રોમા રોલાં લિખિત ગાંધીજી પરનું પુસ્તક વાંચે છે, ત્યારથી જ તેઓ ગાંધીજી સાથે ભાવાત્મક સંબંધથી જોડાઈ જાય છે. આશ્રમમાં આવ્યા પછી સમગ્ર દિનચર્યાની ક્ષણેક્ષણે બાપુ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો પ્રેરણાસ્ત્રોત બાપુ જ હતા. બાપુ પ્રત્યક્ષ હાજર ન હોય તો પણ અલૌકિક જ્યોતિ સ્વરૂપે પોતાને દોરતા હોય એમ મીરાંબહેનને લાગતું. બાપુના દર્શન બે વખતની પ્રાર્થનામાં થતાં અને રાત્રે બાપુ ખુલ્લામાં આકાશદર્શન માટે ખાટલામાં આડા પડ્યા હોય ત્યારે તેમની ઝાંખી કરી શકાતી. પ્રવાસમાં ગાંધીજી સાથે મીરાંબહેન હોય ત્યારે ગાંધીજીનું સમય-પત્રક મિનિટ-મિનિટની ગણતરી સાથે જળવાઈ રહે એની કાળજી મીરાંબહેન રાખતાં. બાપુથી દૂર રહેવાનું આવે ત્યારે મીરાંબહેનને દુઃખ થતું. છતાં શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિ માટે સામે ચાલીને હસતે મુખે દૂરીને આવકારે છે. બાપુને સમર્પિત મીરાંબહેન એમનો પડ્યો બોલ ઝીલવા હંમેશાં તત્પર રહે છે. બાપુ નારાજ થાય એવું એક ડગલુંય ભરતાં નથી. બીજી બાજુ બાપુના શબ્દોથી મીરાંબહેનને દુઃખ પહોંચ્યું હોય તો બાપુ પસ્તાવો કરે છે અથવા પોતાનો આશય સ્પષ્ટપણે રજૂ કરે છે. બંને વચ્ચે અદ્ભુત એકત્વ હતું.

ઉપરાંત વૈચારિક એકત્વ પણ એમની વચ્ચે જોવા મળે છે. મીરાંબહેને બાપુના વિચારો આત્મસાત્ કર્યા હતા. ૧૯૪૨માં અલાહાબાદ કૉંગ્રેસ સમિતીની બેઠક મળવાની હતી. મીરાંબહેન તેમાં હાજર રહેવાની અનુમતી બાપુ પાસે માગે છે, જેથી બાપુના મનની વાત પોતે અન્ય નેતાઓને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકે. બીજી બાજુ ગાંધીજીને પણ મીરાંબહેનના અંતરતમની સાચી પિછાણ છે, એની પ્રતીતિ કરાવતો એ પ્રસંગ જોઈએ. યુરોપની ડામાડોળ પરિસ્થિતિ વખતે મીરાંબહેન ઝેકોસ્લોવેકિયાના નેતાને સેગાંવ આવવાનું આમંત્રણ આપે છે. પોતે ઝેકોસ્લોવેકિયા જઈ રૂબરૂ મુલાકાત લેવાનો પણ વિચાર કરે છે. બાપુને પુછાવે છે. બાપુ કહે છે, ‘મને ખાતરી હતી કે તારો આત્મા આમ જ કહેશે.’ (જો કે મીરાંબહેન જઈ શકતા નથી, કારણ બાપુ એમને બાદશાહખાનની મદદે પેશાવર મોકલતા હતા.)

મીરાંબહેન ગાંધીજીના અવસાનના એક દાયકા બાદ ૧૯૫૮માં ઈંગ્લેન્ડ ગયાં. થોડો વખત ત્યાં રહી વિયેનામાં શેષ જીવન ગુજાર્યું. તા. ૨૦-૦૭-૧૯૮૨ના રોજ વિયેનામાં તેમનું અવસાન થયું.

(આધાર: ‘મીરાંબહેન’ લે. જયંત પંડ્યા-આવૃત્તિ ૧૯૮૨.)

એ-૬, ગુરુકૃપા સોસાયટી, શ્રી મુક્ત જીવન સ્વામી બાપા માર્ગ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૫. ફોન: ૦૨૬૫ - ૨૪૮૧૬૮૦.

પાંચ સમવાય કારણવાદ

□ ડૉ. કવિન શાહ

જૈન દર્શનની અમૂલ્ય ભેટ વિશ્વના માનવીઓને જો કોઈ મળી હોય તો તે સ્યાદ્વાદની છે. ભગવંતની વાણી સ્યાદ્વાદથી અલંકૃત છે. અનેકાન્તવાદનો પર્યાયવાચી શબ્દ સ્યાદ્વાદ છે. સાપેક્ષવાદ પણ કહેવાય છે. ભગવંતની વાણી-વિધાન સાપેક્ષવાદવાળી છે. અનેકાન્તવાદ એકાન્તવાદનો પ્રતિસ્પર્ધી છે. એકાન્તવાદ વસ્તુ કે પદાર્થને એક તરફી વિચારે છે જ્યારે અનેકાન્તવાદ કોઈ વસ્તુ-પદાર્થ કે સત્યને અનેક દૃષ્ટિકોણથી મૂલ્યાંકન કરીને અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે. અનેકાન્તવાદ વસ્તુના વિવિધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ છે. કોઈ એક શબ્દ કે વાક્ય દ્વારા પૂરી વસ્તુનું એક સાથે કથન કરવું અશક્ય હોય ત્યારે કોઈ એક ધર્મ લક્ષણની મુખ્યતા કરીને અન્યની ગૌણતા કરે. કોઈ મુખ્યને પણ ગૌણ કરે એટલે વાક્યની સાથે સ્યાત્ શબ્દ જોડવામાં આવે છે. સ્યાદ્વાદ એટલે અપેક્ષાપૂર્વકની વાણી.

જગતના સર્વ ભાવો અપેક્ષાપૂર્વક છે. દા. ત. જ્ઞાનાત્મા. અહીં આત્માના જ્ઞાન ગુણને મુખ્ય ગણ્યો છે અને અન્ય ગુણો ગૌણપણે છે. પાંચ સમવાય કારણવાદને સમજવા માટે અનેકાન્તવાદની ભૂમિકા ઉપયોગી છે. તેમાં સ્યાદ્વાદનો ધર્મ રહેલો છે.

કોઈપણ કાર્ય કરવામાં પાંચ કારણ રહેલાં છે. ૧. કાળ સમવાય. ૨. સ્વભાવ સમવાય. ૩. નિયતિ સમવાય. ૪. પૂર્વકૃત કર્મ સમવાય. ૫. ઉદ્યમ સમવાય. કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ થવા માટે મુખ્ય અને ગૌણપણે આ કારણો નિમિત્ત રૂપ છે. આ વિચારધારાને પાંચ સમવાય કારણવાદ કહેવાય છે. પાંચનો સમવાય કારણવાદ કહેવાય છે. પાંચનો સમવય થાય તો કાર્ય થાય છે. કોઈ એકથી કાર્ય થતું નથી. આ અંગેની વિશેષ માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. કાળ સમવાય કારણ. કાળ વર્તમાન સમયરૂપ છે તે નિશ્ચય નયના લક્ષણવાળો છે. વ્યવહાર નયથી ભૂત-ભવિષ્ય ભેદવાળો છે. સમયાદિ કલાનો સમૂહ તે કાળ છે. ‘કલ્’ ધાતુ ઉપરથી ગણતરીના અર્થમાં સમજવાનો છે. કાળના ભેદ સમય, આવલિ મૂહુર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી વાળો કાળ છે.

‘સમય’ અતિ સૂક્ષ્મ કાળ છે કે કેવળી ભગવંતો પણ તેના ભાગ કરી શકે નહિ. આવા અસંખ્ય સમયોની આવલિકા થાય છે. બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) એક મુહૂર્ત કહેવાય છે. કાળ સમવાય મતની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

કાળે ઉપજે, કાળે વિણસે, અવર ન કારણ કોય રે.

ગર્ભ ધારણ, પુત્ર જન્મ, દૂધમાંથી દહીં થવું, ફળ ફળાદિ સમયે પાકે છે, વર્ષની છ ઋતુ કાળને આધીન છે. દિવસ અને રાત,

બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને દુર્બળતા, જીવનનો અંત વગેરે કાળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સમય અતિ સૂક્ષ્મ કાળમાં છે અને કાળયકમાં ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી છે. એટલે કાળનું મહત્વ રહેલું છે.

૨. સ્વભાવ સમવાય મત. કોઈ વસ્તુ કે પદાર્થની મૂળભૂત પ્રકૃતિ એ સ્વભાવનું લક્ષણ છે.

જેમ સાકરમાં ગળપણ એ સ્વભાવ છે તેમ આત્માની શુદ્ધતા એ સ્વભાવ છે. યુવાન સ્ત્રી પતિનો યોગ પ્રાપ્ત થવા છતાં સંતાનપ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. એટલે વંધ્યત્વ એ તેનો મૂળભૂત સ્વભાવ છે. સ્ત્રીને મૂછ ઊગતી નથી. મોરનાં પીંછાં કોણે ચીતર્યાં છે? એ તો સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. હરણનાં નયન, ગુલાબ કાંટામાં ખીલે છે, બાવળ વૃક્ષના અણીયાળા કાંટા, સર્પમાં મણિ અને વિષ, હરડેના સેવનથી વિરેચન થાય. દેશ-વિદેશમાં કાષ્ટ (લાકડું) ઉદ્ભવે છે. ભૂમિમાંથી પાષાણ થાય છે. સૂર્ય ઉષ્ણ-ગરમ છે જ્યારે ચંદ્ર શીતલ છે. ષડ્દ્રવ્ય પણ સ્વભાવ ગત છે. સ્વભાવ મતવાદીના આ વિચારો પોતાના સમર્થનમાં જણાવે છે.

૩. નિયતિ મતના વિચારો જોઈએ તો ભવિતવ્યતાને પ્રધાન ગણવામાં આવે છે. જે કાર્ય અથવા પદાર્થ જે નિમિત્ત દ્વારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવથી થાય છે તેને નિયતિવાદ કહેવામાં આવે છે. નિયત કર્મોદયના નિમિત્તની અપેક્ષાએ તેને ‘દૈવ’ કે પ્રારબ્ધ (નસીબ) પણ કહેવાય છે. નિયત કાળની અપેક્ષાએ તેને ભવિતવ્યતા કહે છે. સમુદ્ર પાર કરી જાય, જંગલમાં એકલો ફરે પણ ભાગ્ય સારું હોય તો કંઈ થતું નથી. નિયતિથી અનિચ્છાએ કે વણમાંગી સુખ-સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગ્યનો આ ચમત્કાર છે. ભવિતવ્યતા વિશે તો સમાજમાં કહેવત પ્રચલિત છે કે ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે.

૪. પૂર્વકૃત કર્મ મતના વિચારોમાં પૂર્વ ભવમાં કરેલાં શુભાશુભ કર્મ ઉદયમાં આવે છે અને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કર્મવાદનો સિદ્ધાંત કાર્યરત છે.

કર્મે રામ વસ્યા વનવાસે સીતા પામે ચાલ,

કર્મે લંકાપતિ રાવણનું, રાજ થયું વિસરાલ.

કર્મે કીડી, કર્મે કુંજર, કર્મે નર ગુણવંત,

કર્મે રોગ સોગ દુઃખ પીડિત જનમ જાય વિલપંત.

કર્મે વરસ લગે રિસહેસર ઉદક ન પામે અન્ન.

કર્મે વીરને જુઓ યોગમાં રે, ખીલા રોપ્યા કન્ન.

કર્મ સત્તાના પ્રભાવના સમાજમાં જાણીતા ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત પૂર્વ કર્મનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. કર્મની ગતિ ન્યારી છે. એક રાય અને બીજો રંક. એક દુર્બળ અને બીજો શક્તિશાળી. એક વિદ્વાન, બીજો

મૂઠ-અજ્ઞાની આ બધી સ્થિતિ કર્માધીન સમજવી જોઈએ.

૫. ઉદમ સમવાય કારણ મતમાં ઉદમ-પુરુષાર્થના વિચારો મહત્વના ગણાય છે.

‘સકલ પદાર્થ સાધવા એ ઉદમ સમર્થ તો.’

રામે રચણાપર તરીયો, લીધું લંકા રાજ તો.

ઉદમથી ઊંચી ચઢે જો જુઓ એકેન્દ્રિય વેલ તો.

ઉદમ કરતાં એક સમે જો, જેહ નવિ ચીજે કાજ જો

તે ફિરિ ઉદમથી હુવે રે. જો નવિ આવે વાજ જો.

ચાર હત્યા કરનાર દૃઢ પ્રહારી ઉદમથી છ માસમાં સિદ્ધિપદને પામ્યા. ઉદમ વિશે જન સમાજમાં જાણીતી કહેવત છે કે ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય. ઉદમથી વિદ્યા અને ધન સંપત્તિ પણ મળે છે. ઉદમના મહિમાની ઉપરોક્ત માહિતી જીવનમાં તેની મહત્તા દર્શાવે છે.

આ રીતે કાર્ય સિદ્ધિમાં પાંચ સમવાય કારણ મુખ્ય અને ગૌણપણે રહે છે એવી જિનવાણી છે. સાચો સમકિતધારી આત્મા કોઈ એક મતને માને નહિ પણ પાંચ કારણને માને છે.

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયજીએ પાંચ સમવાય કારણના સ્તવનની રચના કરી છે તેમાંથી ઉપરોક્ત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે. કવિએ સ્તવનની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવ્યા છે.

એ પાંચે સમુદાય મિલ્યા વિણ. કોઈ કાજ ન સીજે,

અંગુલિ ભોગે કર તણી પરે, જે બૂઝે તે રીઝે રે પ્રાણી સ. ૨

આગ્રહ આણી કોઈ એકને એહમાં દીજે વડાઈ

પણ સેના મિલિ સકલ રણાંગણ જીતે સુભટ લડાઈ રે સ. ૩

તંતુ સ્વભાવે પટ ઉપજાવે કાલ ક્રમે રે વણાએ

ભવિતવ્યતા હોય તો નિપજે નહીં તો વિઘન ઘણાંએ રે. સ. ૪

તંતુવાય ઉદમ ભોક્તાદિક ભાગ્ય સકલ સહકારી

ઈમ પાંચે મલિ સકલ પદાર્થ ઉત્પતિ જુઓ વિચારીએ સ. ૫

નિયતિ વશે હલુકરમો થઈને નિગોદ થકી નિકલીયો

પુણ્યે મનુજ ભવાદિક પામી સદ્ગુરુને જઈ મલિયો રે. સ. ૬

ભવ તિથિનો પરિપાક થયો તવ પંડિત વીર્ય ઉલ્લસિઓ

ભવ્ય સ્વભાવે શિવગતિ પામી શિવપુર જઈને વસીઓ રે સ. ૭

વર્ધમાન જિન ઈણિપરે વિનયે શાસન નાયક ગાયો

સંઘ સકલ સુખ હોયે જેહથી સ્યાદ્વાદ રસ પાયો રે, પ્રાણી સ. ૮

પંચ સમવાય કારણવાદ જિન વાણીને સમજવા માટે આધારભૂત સાધન છે. સત્ય અને તત્ત્વને આત્મસાત્ કરવા માટે સ્યાદ્વાદ સમાન આ વિચારો પણ મહત્વના ગણાય છે. * * *

૧૦૩ સી બિલ્ડીંગ, જીવનજ્યોત એપાર્ટમેન્ટ, વખારીયા બંદર રોડ, બીલીમોરા-૩૮૬ ૩૨૧. ફોન : ૦૨૬૩૪ - ૨૮૮૭૮૨.

જયભિખ્ખુ જીવનધારા : ૮

□ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

[નવલકથા, નવલિકા, ચરિત્ર અને બાળસાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક જયભિખ્ખુના જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં એમના જીવનચરિત્રનું અહીં આલેખન કરીએ છીએ. વ્યક્તિના ચિત્ત પર એના બાળપણની ઘટનાઓનો ઊંડો અને સ્થાયી પ્રભાવ પડતો હોય છે, જે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે જીવનમાં અને સર્જનમાં વ્યક્ત થતો હોય છે. સર્જક ‘જયભિખ્ખુ’ની બાલ્યાવસ્થા વિશેનું આઠમું પ્રકરણ.]

સૌથી વધુ આનંદભર્યો દિવસ

ઉત્તર ગુજરાતના વરસોડા ગામથી બે ગાઉ દૂર ભેખડ પર આવેલા અંબોડ ગામના પાદરે ખુલ્લા મેદાનમાં નિશાળિયા ગિરજા અને ભીખા (જયભિખ્ખુનું હુલામણું નામ)એ મુગ્ધ અને રોમાંચક નજરે રામલીલાના ખેલમાં નીતિ અને ધર્મપાલક રાજા રામ દ્વારા સીતાનું હરણ કરનારનો વધ થતો જોયો. ઘર અને નિશાળની બંધિયાર દુનિયામાંથી પહેલી વાર બહારના જગતમં પગ માંડતા ભીખાએ રામલીલાના ખેલનો આનંદ તો માણ્યો, પણ એથીય વિશેષ ગિરજા બ્રાહ્મણની દોસ્તી અને ખૂબ ગમી ગઈ. રામલીલામાં જુદા જુદા વર્ણના લોકોને આનંદભરે બેઠેલા અને ટોળટપ્પા કરતા જોવાની એને ભારે મજા પડી. ઘરની બહારની દુનિયા સાથે ભીખાનો સંબંધસેતુ રચાયો. આજ સુધી સગાં-સ્નેહીઓની, ઘર અને નિશાળની દીવાલોની સુરક્ષિત કિલ્લેબંધીમાં જીવન ગાળનારા આ છોકરાને પહેલી વાર ખ્યાલ આવ્યો કે આ જગત તો અતિ અતિ વિશાળ છે અને એમાં કેટલાય માનવીઓ વસે છે. ગિરજા સાથેની દોસ્તીથી એનું હૃદય

પહેલી વાર સામી વ્યક્તિને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યું. કોઈ અપરિચિત સાથે આનંદમાં સહભાગી થવા લાગ્યો. આકાશ નીચે ભજવાયેલી રામલીલાએ ભીખાના મનના ખાલી આકાશમાં આનંદ, ઉત્સાહ અને મોજના અનેક રંગ ભરી દીધા. રામલીલા પૂરીથઈ એટલે ગિરજાએ કહ્યું,

‘આ અંબોડ ગામમાં મારાં ફઈબા રહે છે. ચાલ, થોડી વાર ત્યાં જ જઈને સૂઈ રહીએ, પછી વહેલી પરોઢે ચાલી નીકળીશું.’

વરસોડાના વાંધાં વટાવીને રામલીલા જોવા આવેલા ભીખાને ખૂબ થાક લાગ્યો હતો. રાત ઘણી વીતી ગઈ હતી, આથી ફરી ચાલીને વરસોડા પાછા જવાનું મુશ્કેલ લાગતું હતું. એમાં ગિરજાની દરખાસ્ત ‘જોઈતું હતું ને વૈદે આપ્યું’ જેવી લાગી. બંને એનાં ફઈબા ઘર તરફ ચાલ્યાં. વરસોડા ગામ ભેખડ પર વચ્ચું હતું, તો એનાથી ય ઊંચી ભેખડ પર આ અંબોડ ગામ આવ્યું હતું. એવી એક ભેખડના છેડે આવેલા બ્રાહ્મણવાડામાં ગિરજો અને ભીખો પહોંચી ગયા.

ઘરના ફળિયામાં ગિરજાનાં ફઈબા સૂતાં હતાં. એ જાગ્યાં અને એમણે આ બે છોકરાઓને એક ખાટલો અને એક ગોદડું કાઢી આપ્યાં.

ગિરજા સાથે ભીખાની દોસ્તીનો રંગ ધીરે ધીરે જામતો હતો. ભીખાને એનો સહવાસ ગમવા લાગ્યો હતો. એનું કારણ એ કે ભાખાનું આખું જીવન ડર, માન્યતાઓ, ભય અને નિર્ભય વિચારોથી વીંટળાયેલું હતું, જ્યારે ગિરજો નિર્ભય હતો. ભીખાને જીવનમાં ડગલે ને પગલે ભય અને દુઃખ દેખાતાં હતાં. ભીખાના અંતસ્તલમાં ભય આસન જમાવીને બેઠો હતો. જ્યારે ગિરજો ભયને જાણતો નહોતો અને ડર તો એનાથી કેટલાય ગાઉ દૂર રહેતો હતો. ભયભીત માનવીને નિર્ભયનો સાથ સદાય ગમે. આથી ભીખાને ગિરજાની દોસ્તી ગમી ગઈ. એની સાથે મુક્તપણે ફરવા મળતું, કોતરોમાં જતાં સહેજે થડકારો થતો નહીં. વળી દરેક બાબતમાં ગિરજો પાવરધો હતો એટલે આવનારી પ્રત્યેક મુશ્કેલીનું સમાધાન એની પાસેથી મળી રહેતું.

રામલીલા જોવા ગયેલા ભીખાને ઘેર સિફતથી સંદેશો આપતાં ગિરજાને આવડતું હતું અને એ જ ગિરજાને અંબોડ ગામમાં રાતવાસો કરવાની વ્યવસ્થા કરતાં પણ ફાવતું હતું. ગિરજો અને ભીખો એક ખાટલામાં ફળિયામાં લંબાવીને સૂતા. રાતના અંધકારમાં ઉપર તારાઓ ટમટમતા હતા, ત્યારે આ દોસ્તો, તારાઓ સામે જોતાં જોતાં ગોઠડી કરતા હતા. ગિરજાએ કોઈ રહસ્ય પ્રગટ કરતો હોય તેમ કહ્યું, ‘આ રામલીલામાં મારાં સગાંઓ પણ કામ કરે છે. એ જાતજાતના ખેલ ભજવે છે, ગામેગામ ફરે છે અને સારા એવા દામ મેળવે છે.’

ગિરજાને ભણવાનું ભારે પડતું, તેથી એનો વિચાર રામલીલામાં જોડાવાનો હતો. પછી ભણવાની ઝંઝટ ન રહે. એણે ભીખાને કહ્યું, ‘ભીખા, આપણે પણ મોટા થઈને આ રામલીલા કરશું. કેવી લીલાલહેર! ન ભણવાની ઝંઝટ, ન નિશાળની ચિંતા! અને જો, એ રામલીલામાં તું લક્ષ્મણ થજે અને હું રામ થઈશ.’

ભીખો અને ગિરજો ભાવિની આવી સુંદર કલ્પનામાં રાચી રહ્યા. રામલીલામાં રહીને શું કરશું એની જ એક આખી રામલીલા ભજવી નાખી! ભૂંગળ સાંભળવાની અને રંગલા સાથે રહેવાની કેવી મજા આવશે એની કલ્પનામાં તેઓ ઉડવા લાગ્યા. એથીય વધુ તો ભીખાને રામલીલામાં જે બોલી વપરાતી તેમાં રસ પડ્યો. રામલીલામાં હોંકારા, પડકારા અને ઉશ્કેરાટ સાથે જે બોલી બોલવામાં આવતી, એમાં પણ ભીખાને નાટકની ખૂબીઓનાં દર્શન થયાં. ગામમાં બે પક્ષ હોય તો એ બંને આ બોલી વખતે સામસામી બાંયો ચડાવે. ગામના મુખીને મોટો માન-મરતબો મળે તો વળી રામવિવાહના પ્રસંગે થતા નૃત્ય વખતે ગાનારી પર ખુશ થઈને ક્યારેક કોઈ મનમાની રકમની ન્યોછાવરી કરે. આમાં ખોરડું કે ઢાર વેચવાના દિવસો પણ આવે! તોય રામલીલા વખતે તો મૂછનો વળ જાળવવા માટે પાછું વળીને કોઈ જોતા નહીં. ભીખાએ દેરાસરમાં બોલી બોલાતી જોઈ હતી, પણ તે એને સાવ ફિક્કી લાગી. આના જેવું જોશ, ઉશ્કેરાટ કે ગરમાવો એમાં દેખાતાં નહીં.

અંબોડ ગામની ભેખડની તળેટીના છોડે આવેલા ઘરની બહારના ફળિયામાં બંને મિત્રો સૂતા હતા. થોડે દૂર એક પીપળાનું ઝાડ હતું. ચંદ્રની આછી આછી ઊગી રહેલી રેખા એની ડાળમાં દેખાતી હતી. બે મિત્રો એમના ભાવિ જીવનની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તરબોળ બની ગયા હતા. એવે વખતે પીપળા પર બેઠેલું ઘુવડનું બચ્ચું બૂમો પાડવા લાગ્યું. આનંદ-સરોવરમાં સફર કરી રહેલું ભીખાનું મન અચાનક ભયથી ભરાઈ ગયું. ઘુવડના અવાજથી એનું હૃદય થર થર ધ્રૂજવા લાગ્યું. એનાં અંગો કાંપવા લાગ્યાં અને ડરના બોજથી લદાયેલી અર્ધખુલ્લી દૃષ્ટિથી તે પીપળાના વૃક્ષ પરના ઘુવડને જોવા લાગ્યો.

ઘુવડના અવાજને કારણે એકાએક ભીખાની નજર સમક્ષ એના બાળપણનો સૌથી દુઃખદ પ્રસંગ તરવરી ઊઠ્યો. સૌથી અધિક સ્નેહ આપનાર ફઈબાનું અવસાન થયા પછી એના ઘરમાં રોજ રાત્રે ઘુવડ ઘૂમ્યા કરતો હતો અને એના અવાજથી ભીખાનું રૂંવેરૂંવું થયરી ઊઠતું હતું. એના ગોઠિયાઓએ પણ આ ભયમાં વધારો કરીને એને કહ્યું હતું, ‘રાત્રે ઘરના મોભારે બેસીને તને નામ દઈને બોલાવશે ત્યારે જો તું હોંકારો દેશે તો તારું આવી બનશે. જો એને ઈંટનો કકડો કે માટીનું ઢેકું મારશે તો એ ઢેકું લઈને કુવામાં નાખશે અને ઢેકું જેમ ગળતું જશે એમ તું પણ ગળતો જશે.’ એ ઘુવડનો અવાજ આ અંધારી રાત્રે ફરી સંભળાયો અને પુનઃ બાળપણનાં એ વસમાં સ્મરણો સાથે ભયનું લખલખું પસાર છઈ ગયું.

ખાટલામાં સૂતેલા ભીખાને એટલી હૈયાધારણ હતી કે આ વખતે રાત્રે ઘુવડ બોલ્યું ત્યારે તે એકલો ખાટલામાં નહોતો; આજે એની જોડાજોડ ભડના દીકરા જેવો ગિરજો સૂતો હતો. ભીખાએ પોતાનો ભય વ્યક્ત કરતાં કહ્યું, ‘ગિરજા, જો ને! આ ઘુવડ કેવું ભયંકર બોલે છે?! આ તે કેવું ભયંકર પંખી છે — અપશુકનિયાળ અને બિહામણું! એનાથી તો હું ત્રાહ્ય-તોબા પોકારી ગયો છું.’

ગિરજાએ કહ્યું, ‘ઘુવડનું બચ્ચું બોલે એમાં ભયંકર શું? એનાથી આટલો બધો મૂંઝાય છે શાનો? એ તો બોલે.’

‘શું બોલે? ગિરજા, ખરું કહું, મને ઘુવડ અને ચીબરીની ભારે બીક લાગે છે. રાતે એનો અવાજ સાંભળું ત્યારે મને એવો ડર લાગે છે કે ગમે તેટલી તરસ લાગી હોય તોય પાણી પીવા પણ ઊઠું નહીં. આંખો મીંચી દઉં, લાકડાની જેમ પડ્યો રહું અને જીવ બચાવવા માટે ભગવાનનું નામ લેતો રહું.’

‘તું વાણિયો ખરો ને?!’ ભીખાએ ગિરજાને કહ્યું, ‘ઘુવડનું બચ્ચું આપણે માટે બોલતું નથી. એ તો બોલે છે એની માને કંઈક જણાવવા. જીવ માત્રને ભગવાને જીભ આપી છે તો તે શું કામ ન બોલે?’

‘ના, ઘુવડ બોલે એ ઘણું અશુભ કહેવાય. વળી આ અપ-શુકનિયાળને કશું કરાય પણ નહીં.’

‘ખેર, તને બીક લાગતી હોય તો લે ત્યારે, એને ઉડારી મૂકું,’ એમ કહીને ગિરજો ખાટલામાંથી ઊઠ્યો. પાસે પડેલું માટીનું ઢેકું ઉપાડ્યું અને પીપળાના ઝાડ પર બેઠેલા ઘુવડ તરફ ઘા કરવા હાથ

ઊંચો કર્યો તો ભીખાએ એનો હાથ પકડી લીધો.

‘હાં હાં, ગિરજા, મોતના મોંમાં હાથ નાખ નહીં. તને ખરી વાતની ખબર નથી. જો તું માટીના ઢેફાનો ઘા કરશે તો ઘુવડ એ ઢેફું લઈ જઈને કુવામાં નાખશે. ઢેફું ગળતું જશે એમ તું ગળતો જશે.’

ગિરજો હસી પડ્યો : ‘હું ગળતો જઈશ? ! અરે જા, જા.’

‘હા, સાચું કહું છું, તને. એને હોંકારોય અપાય નહીં અને ઢેફુંયે મરાય નહીં.’

ભીખાની વાત સાંભળીને ગિરજો હસ્યો : ‘વાહ રે વાહ! આ તમારા દયાધર્મીઓની વાતો તો ખરી. આવું કશુંય નથી. કોઈ તમારા ધરમી વડવાએ આવા વહેમ ફેલાવ્યા હશે. એને કારણે મીઠી નિદ્રાનો કર્કશ અવાજથી ભંગ કરનારા, ગોળમટોળ મોં અને મોટી આંખોવાળા, જેને જોયા પછી ખાવું ન ભાવે એવો વિચિત્ર દેખાવ ધરાવતા આ બદસૂરત પ્રાણીને લોકો જીવતું રહેવા દે છે; નહીંતર જેમ માણસ માંકડને પકડીને પકડીને ઠકાણે પાડે છે, એમ આને પણ પકડીને પકડીને દેશવટો આપ્યો હોત. જો આ કરું ઘા.’ એમ કહીને ગિરજાએ તાકીને માટીના ઢેફાનો ઘા કર્યો. પીપળાની ડાળ જોરથી હાલી ઊઠી અને ઘુવડનું બચ્ચું નીચે પડ્યું.

ગિરજાને ખૂબ ગમ્મત લાગી. એ તો દોડ્યો અને જોતજોતામાં ઘુવડના બચ્ચાને પકડીને લઈ આવ્યો. ભીખાએ વિચીર્યું કે જે ઘુવડે એની કેટલીય રાતોને બિહામણી બનાવી છે એ ઘુવડને ગાઢ અંધકારમાં ગિરજો હાથમાં પકડીને લઈ આવ્યો! આ ગિરજો તો રાક્ષસ રાવણથીય ચાર તસુ ચડી જાય એવી તાકાતવાળો છે! સાહસી સિંદબાદ ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’માં ઘડામાં રાક્ષસને લઈ આવતો હોય છે – ભીખાને યાદ આવી ગઈ. મધરાતે એને ઘુવડનું બચ્ચું પકડીને ઊભેલો ગિરજો કોઈ મહાપરાક્રમી લાગ્યો. ગિરજાના પગ જાણે થાંભલા અને એનું માથું જાણે આભના મોભાને અડતું દેખાયું. એના લાંબા હાથમાં પીળી આંખોવાળું ઘુવડનું બચ્ચું ફડફડતું હતું.

ગિરજો ભીખાની પાસે આવ્યો અને પકડેલું ઘુવડનું બચ્ચું એને આપવા માંડ્યું. પહેલાં તો ભીખો ભયથી બે ડગલાં પછો હઠી ગયો. એને થયું ગિરજો આ શું કરે છે? મોતના સંદેશવાહકને મુઠ્ઠીમાં મૂકવા કોશિશ કરે છે! ભીખો અર્ધમીચેલી આંખે ઘુવડ તરફ જોઈ રહ્યો..

ઓહ! એનો ગોળાકાર ચહેરો માણસના જેવો લાગે છે, પણ પીળી પીળી તગતગતી આંખો કેવી ડરામણી છે! એના લાંબા પગ અને ચીપિયા જેવી પૂંછડી ભીખાએ જોઈ. બે આંખો વચ્ચે કેવી નાની ચાંચ છે, જે એના ચહેરાને વધુ બિહામણો અને ચિત્ર-વિચિત્ર બનાવે છે! કેટલીય રાતો સુધી એનો ભય સેવ્યો હતો, એને ભીખો પોતાની નજર સામે જોઈ રહ્યો હતો. ગિરજાએ કહ્યું, ‘લે, આ તારો દોસ્ત છે; ડરતો નહીં.’

ભયના માહોલમાં બાળપણના દિવસો ગાળનાર ભીખાને ઘુવડને પકડતાં જરૂર ભય લાગતો હતો, પરંતુ સામે એને માટે

આબરૂનો ગંભીર સવાલ પણ ઊભો હતો. ગિરજો અને ભીખો બન્ને સમોવડિયા હતા અને પોતાના સમોવડિયા સામે હલકા કે ઊતરતા દેખાવું એ તો આબરૂના કાંકરા કરવા જેવું ગણાય. આથી ભીખાએ એની તમામ હિંમત એકઠી કરી, સઘળું શરીરબળ હાથમાં સંચિત કર્યું. મનમાં દેવ-દેવીઓનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. એમને તાકીદે મદદે આવવા માટે આવાહન આપ્યું અને હિંમતનો દેખાવ કરીને ભીખાએ હિંમતભેર હાથ લાંબા કર્યા. ભીખાને લાગ્યું કે ટચલી આંગળીએ સુદર્શનચક્ર રાખનાર મહારથી કૃષ્ણને પણ આટલું જોર અજમાવવું પડ્યું નહીં હોય! ભીખાએ ઘુવડનું બચ્ચું હાથમાં લીધું. એક પળ તો એને પૃથ્વી સરકતી લાગી, આસપાસની દુનિયા ફરતી લાગી, નસેનસ ખેંચાવા લાગી અને એની આંખો તો સ્થિર જ ન થાય.

ગિરજાએ કહ્યું, ‘જો દોસ્ત, મનસા ભૂત ને શંકા ડાકણ. જેનું મન હાર્યું એ જગત હાર્યો. જો મન મજબૂત હોય તો ખુદ જમરાજા પણ એક વાર પાછા ફરી જાય.

ગિરજાના શબ્દોની હિંમત ભીખાને ગમી ગઈ. મૃત્યુ પામતા માનવીના મુખમાં મુકાતા અમૃતબિંદુ જેવાં એનાં એ વચનો લાગ્યાં. ગિરજાએ પોતાના ભીરુ સાથીને ભયહીન બનાવતાં કહ્યું,

‘આપણે તો જીવ-જન. આપણને એ બિચારાં જાનવર શું કરી શકે? જો ભીખા, હું તો મસાણામાંયે ગયો છું. ઘોરોમાંય ફર્યો છું, વનવગડા પણ ખૂંદ્યા છે. ન તો ક્યાંય ભૂત મળ્યું છે કે ન ડાકણ. માણસનું મન મજબૂત હોય તો કદી કોઈ એને હેરાન કરી શકે નહીં.’

ગિરજાનાં વચનો સાંભળીને ભીખાના શરીરમાંથી ભયની છેલ્લી ધ્રૂજારી પણ ઓસરી ગઈ. એ સ્વસ્થ બનીને ઘુવડના બચ્ચાનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. વર્ષોથી મન પર લદાયેલો ભયનો ભાર દૂર થઈ ગયો. દીર્ઘકાળનો રોગી જેમ રોગમુક્ત થાય. એવી ભીખાની દશા હતી.

ગિરજાએ કહ્યું, ‘હવે છોડી દે એ બિચારાને! એની મા ક્યાંક એને શોધતી હશે.’

ભીખાએ હાથ ઢીલો કર્યો. દૂર દૂરથી ઘુવડનો એકધારો અવાજ આવી રહ્યો હતો. ઘુવડનું બચ્ચું એના હાથમાંથી છૂટીને એ દિશામાં ઊડી ગયું. બન્ને મિત્રો ફરી પાછા સૂતા, પરંતુ આંખમાંથી ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. ગિરજાએ પોતાના સાથી સાથે સુંડલા ભરી ભરીને વાતો કરી. એ ઘુવડની હતી, ચીબરીની હતી, નિશાળની અને માસ્તરની હતી. છેવટે કૃષ્ણ, શિવાજી અને મહારાણા પ્રતાપની જીવનકથા પણ કહી. ભીખાના જીવનનો આ સૌથી વધુ આનંદનો દિવસ હતો. એક રામે રાવણને મારીને જેટલો આનંદ નહીં મેળવ્યો હોય તેટલો ભીખાના આત્મા-રામે બીકરૂપી રાવણને હણીને મેળવ્યો. દિવસે વાઘ અને રાત પડે રાંક બની જનારો ભીખો હવે ભયમુક્ત થયો. ગિરજાએ બીકથી થરથર ધ્રૂજતા ભીખાના કાળજાને મજબૂત પથ્થરનું બનાવ્યું.

(ક્રમશઃ)

૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭. મોબાઈલ : ૯૮૮૨૪૦૧૯૮૨૫.

શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા-એક દર્શન : ૯

□ પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ

નવમ અધ્યાય : દાન યોગ

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં નવમોઅધ્યાય ‘દાન યોગ’ છે. તેના ૨૧ શ્લોક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દાનનું આગવું મહત્ત્વ છે.

જૈન ધર્મમાં દાનનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે.

વિશ્વના પ્રત્યેક ધર્મમાં દાનનો, કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે, મહિમા પ્રવર્તે છે. ભારતીય ધર્મક્ષેત્રમાં દાનનો મહિમા એટલા માટે વિશેષ છે કે, જીવનના પ્રત્યેક તબક્કે અહીં ધર્મગુરુઓ, વડીલો અને સ્વજનો દ્વારા દાનના સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈને આપવું, મદદરૂપ થવું, કોઈનું રક્ષણ કરવું વગેરે ભાવના જીવનમાં સદાય વિકસાવવી જોઈએ તે સંસ્કાર શિક્ષા નિરંતર અપાતી રહે છે ને તેના કારણે દાન ભાવના જીવંત રહે છે.

દાન કરવાની ઈચ્છા એ એક ઉત્તમ સદ્ગુણ છે. દાન, શીયળ, તપ અને ભાવ એ ચાર ભાવના માટે જૈન ધર્મમાં કહ્યું છે કે—

દાનેન પ્રાપ્યતે લક્ષ્મી, શીલેન સુખ સંપદા।

તવસા ક્ષિયતે કર્મઃ, ભાવના ભવનાશીની।।

‘દાન કરવાથી લક્ષ્મી મળે છે, શીયળવ્રતના પાલનથી સુખ સાંપડે છે, તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે, ભાવના ભાવવાથી ભવનો નાશ થાય છે—મોક્ષ મળે છે.’

ધન ભેગું કરવું પણ સહેલું નથી. એ માટે પુણ્ય જોઈએ. પરંતુ ધન મળી ગયા પછી તેનો ત્યાગ કરવોય સહેલો નથી, એ માટે વિશેષ પુણ્ય જોઈએ. ભગવાન મહાવીર ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં મૂર્છાનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. પરિગ્રહથી ઘણાં કર્મ બંધાય છે તેમ જૈનાગમો ભારપૂર્વક કહે છે. નિકાચીત પાપ બંધન, પરિગ્રહ અને તેના પરની મૂર્છાના લીધે થાય છે. શું ધનમાં સુખ છે? જ્ઞાનીઓ અને અનુભવીઓ ના કહે છે. શું ત્યાગમાં સુખ છે? ત્યાગીજનો હા કહે છે. જૈનમુનિઓ સર્વપ્રથમ પ્રવચન કરે ત્યારે દાનનો મહિમા વર્ણવે છે.

લોભીની વાત જ્યારે પણ નીકળે ત્યારે જૈન કથાકારો મમ્મણ શેઠને યાદ કરે છે. શ્રી વીર વિજયજી મહારાજે ‘અંતરાયકર્મનિવારણ પૂજા’માં કહ્યું છે,

મુનિવરને મોદક પડિલાભી, પછી કરી ઘણી નિંદના રે,

શ્રેણિક દેખે પાઉસ નિશિએ, મમ્મણ શેઠ વિડંબના રે !

‘મુનિવરને મોદક પડિલાભીને પછી પોતે મોદક ખાધા. મીઠા લાગ્યાં એટલે મુનિ પાસેથી પાછા લેવાની ભાવના કરી. પાછા ન મળ્યા એટલે અફસોસ કર્યો : મુનિને વહોરાવીને અઢળક પુણ્ય બાંધ્યું પણ માનના કૃત્યથી એવા પાપ ખડા કર્યા કે આ ભવમાં મળેલું ધન ન ભોગવ્યું ને ન ભોગવવા દીધું !’

કૃપણતા એક ભયંકર વ્યાધિ છે. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે, લોહો સવ્વ ખિણાસણો — લોભથી સર્વનાશ થાય છે. લોભ, પરિગ્રહની

વૃત્તિ જન્માંતરોથી ચાલ્યા જ આવે છે પણ તેમાંથી મુક્ત થવું જ પડે. દાન, ત્યાગનો પંથ જ ઉપકારક છે. દાનથી આંતરિક સ્ફૂર્તિ વધે છે.

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં ‘દાનયોગ’નો પ્રારંભ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી આમ કરે છે:

સર્વ યોગેષુ દાનસ્ય શ્રેષ્ઠત્વં ભુવનત્રયે।

સદ્દાને ત્યાગસંવાસો નશ્યન્તિ કલેશરાશયઃ।।

(દાનયોગ, શ્લોક ૧)

‘સર્વયોગોમાં અને ત્રણેય ભુવનમાં દાન શ્રેષ્ઠ છે. સારું દાન (સુપાત્ર દાન) કરવામાં ત્યાગ રહેલો છે. અને તે કરવાથી કલેશ સમૂહ દૂર થાય છે.’

શ્રી મહાવીરસ્વામીને શ્રી ગૌતમ ગણધર વગેરેએ પૂછ્યું અને પ્રભુએ ‘દાનયોગ’ વિશે જણાવ્યું તેમ પ્રારંભ ગણવાનો છે અને પછી શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી દાન વિશે વિસ્તારથી કહે છે.

‘દાનયોગ’માં સતત દાન કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે. દુનિયાનો દસ્તૂર એવો છે કે સૌને લેવું જ ગમે છે. આપવું, છોડવું કોઈને ગમતું નથી. બેંકનું નામ દેના બેંક હોઈ શકે. પણ જગત આખું ‘લેના બેંક’ થઈને બેઠું છે! આનું કારણ શું છે? ભગવાન મહાવીર તેનો ઉત્તર આપે છે કે પ્રત્યેક જીવની સાથે આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહની સંજ્ઞા અનાદિકાળથી જોડાયેલી છે. પરિગ્રહના તીવ્ર બંધના કારણે જીવ સંસારમાં અનંતકાળ પર્યંત પરિભ્રમણ કરે છે. સ્વયં તીર્થંકર પરમાત્મા પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરતાં પૂર્વે, એક વર્ષ પર્યંત વર્ષાદાન આપે છે. એ ઘટના સૂચવે છે કે આપણે પ્રભુભક્ત છીએ અને આપણે પણ તે જ રીતે દાન આપવાના પંથે ચાલવું જોઈએ. મહાભારતમાં કથા મળે છે કે યુધિષ્ઠિર રોજ સવારથી સાંજ સુધી દાન આપતા અને સૌનું દારિદ્ર દૂર કરતા. રાજા ભોજના સમયમાં, ધારાનગરીમાં, એક લાખ જૈન કુટુંબો વસતા હતા. કહે છે કે તે સમયે, જેની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય તેવો સાધર્મિક બંધુ તે નગરીમાં આવતો ત્યારે ધારાનગરીના પ્રત્યેક જૈનો તેને એક રૂપિયો અને એક ઈંટનું દાન કરતા હતા! આમ કરવાથી તે વ્યક્તિ પાસે એક લાખ રૂપિયા આવી જતા અને તે લખપતિ બનતો અને એક લાખ ઈંટ આવવાથી મકાન ચણી લેતો! આ પ્રસંગોનું ઘણું મૂલ્ય છે. આ પ્રસંગોમાંથી દાનની પ્રેરણા તો મળે જ છે. સાથોસાથ, કોઈને કેવી રીતે જીવનમાં સ્થિર કરી શકાય તેની યોજના પણ સાંપડે છે! ભગવાન મહાવીરના અગ્રણી શ્રાવક આનંદે ગાયોના ૫૦૦ ગૌધણ વસાવ્યા હતા અને તેના દૂધ-ધી-છાશ તે મગધની પ્રજાને વિનામૂલ્યે આપીને ખુશી પ્રાપ્ત કરતો હતો. આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે રાજા કુમારપાળે કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની સૂચનાથી ગુજરાતની પ્રજાનું વાર્ષિક ૭૨ કરોડ રૂપિયાનું દેણું માફ કર્યું હતું. શ્રાવક ભામાશાહે રાણા પ્રતાપ માટે

પોતાનો ધનભંડાર ખુલ્લો મૂકી દીધેલો. મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળે આબુ પર બાંધેલાં જિનમંદિરો એમની ધર્મપ્રીતિની શાખ પૂરે છે. દંડનાયક વિમળમંત્રી-શ્રાવિકા શ્રીદેવીનું આબુ પરનું ‘વિમળ વસહિ’ ઉદારતાનો ઉત્તમ પ્રતિભાવ છે. ગુજરાતના દુકાળમાં પ્રજા અને પશુઓની રક્ષા માટે તમામ ધનસંપત્તિ આપી દેનાર જગદુશા તે સમયે દિલ્હીના બાદશાહને પણ અનાજ પહોંચાડતો હતો! આ ઈતિહાસ દૂરનો લાગતો હોય તો વર્તમાન ઈતિહાસમાં પણ આવી અસંખ્ય ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ હાજર છે જ. ભારતની આજની સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ જૈનોની દાનવીર શાખને મજબૂત કરતી ઉભી છે: દાન કરવું તે સદ્ગુણ છે અને તે સદ્ગુણનો વિકાસ સતત કરતા રહેવો જરૂરી છે. પૂર્વાચાર્યો કહે છે તેમ, દેનાર નહિ પણ લેનાર મોટો છે. ધન પરની મૂર્છા છોડવાથી સંસારનું પરિભ્રમણ પણ ઘટે છે. ભગવાન મહાવીરે માખીનું દૃષ્ટાંત આપતાં કહ્યું હતું કે પાણીમાં પડેલી માખીને બહાર કાઢો તો તે પાંખ ફફડાવીને ઉડી જાય છે પણ તેલમાં પડેલી માખી ઉડી શકતી નથી, તે મરી જાય છે. ધનમાં આસક્તિ રાખનારા જીવો તેલમાં ડૂબેલી માખી જેવા હોય છે. તે સંસારમાં ડૂબી જાય છે!

ઉદારતાથી, ‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’ના ‘દાનયોગ’ના પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે તેમ, કલેશ સમૂહનો નાશ થાય છે. બે ભાઈઓ હતા. જુદા પડવાનું નક્કી કરીને તમામ ધન, જાગીર વસ્તુઓની યાદી બનાવીને બેય બેઠા. હવે નવો ઝઘડો થયો: પહેલા યાદી કોણ ઉઘાડે? એ પૃષ્ઠો એમ જ પડ્યા રહ્યા ને બેય ભાઈઓ હજી ય ભેગા જ રહે છે! સ્નેહની સરિતા વહેતી રહે તો જીવનની વસંત રહે લીલી છમ્મ. જિંદગીના ઘણાં દુઃખ નાનકડી ઉદારતાથી ટળી જાય છે. ઉદારતાથી પરસ્પર પ્રેમ, ભાઈચારો વધે છે. માનવતા અને ઉદારતા સમાંતર ચાલતા સદ્ગુણ છે. માનવતાની મહેફિલ, અંતરની મસ્તિની મહેફિલ છે: માણવા જેવી છે. જિંદગી ખુશખુશાલ લાગશે. ગરીબના બાળકને એકાદ ફૂગો અપાવી જોજો, એના ચહેરા પરનું સ્મિત પૂરા દિવસની પ્રસન્નતા આપશે. મહાત્મા બુદ્ધ અને શ્રીકૃષ્ણ પણ માનવતાના પંથે જવાનું એ માટે કહે છે કે તેનાથી જીવનનું સંગીત સુરમ્ય લાગે છે! પરોપકાર વિનાની જીવનયાત્રા નર્કાગાર સમાન છે તેવું વિચારકો કહે છે. અઢારેય પૂરાણમાં વ્યાસમુનિના વચન ફક્ત બે જ છે: પરોપકાર પુણ્ય છે, પરપીડન પાપ છે! મૂળ શ્લોક જૂઓ:

અષ્ટાદશ પુરાણેષુ વ્યાસસ્ય વન્દનદ્વયં।

પરોપકાર પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્।।

માનવતા જગતનો નાભિશ્વાસ છે. હજારો યુદ્ધોનો અંત પણ માનવતાની પવિત્ર નદીમાં સમર્પિત કરવો પડે છે. કૂરતા, વૈમનસ્ય, યુદ્ધનો કદીક તો થાક લાગે જ, માનવતાનો કદી થાક નથી લાગતો, કેમકે થાક ઉતારનાર દિવ્ય ઔષધ છે. આકાશમાં પતંગ ચડાવનારને એની દોરીથી કપાયેલા પંખીની ડોકમાંથી ટપકતા લોહીની કિંમત ન હોય તેવું બને, પણ તેજ પંખીની સારવાર કરનારને પંખીની આંખમાંથી ટપકતા શાતાના આંસુના બે બિંદુની ઘણી કિંમત હોય

છે! હમણાં એક બેફામ ડ્રાઈવીંગ કરતા ડ્રાઈવરની ચૂકથી અકસ્માત થયો. એક જૈન સાધ્વીએ છેલ્લો શ્વાસ લેતા કહ્યું, ‘એ ડ્રાઈવરને કંઈ સજા ન કરતા!’ ડ્રાઈવર તો ભાગી છૂટ્યો હતો ને સાધ્વીનું મૃત્યુ થયું પણ તેના અંતિમ શબ્દોમાં જે કરૂણા ઝળહળે છે તે ક્યાંથી આવે છે? અલબત્ત, એ જ સમયે ડ્રાઈવરે માનવતા દાખવીને સાધ્વીજીને હોસ્પિટલ પહોંચાડ્યા હોત તો? માનવતાનો જીવંત ભાવ જીવન આપે છે, માનવતાનો અભાવ જીવન હરે છે! માનવતા, દયા, પરોપકાર, આ સઘળાંય સંસ્કાર હૃદયમાં પડેલી મધુર દાનભાવનામાંથી – ઉદારતામાંથી જન્મે છે.

હૃદયમાંથી પ્રકટેલી દાન વૃત્તિથી, ઉદારતાપૂર્વક થોડુંક અપાય તો પણ, તેનું મૂલ્ય ઘણું હોય છે. આંતરિક ઈચ્છા વિના ઘણું અપાય તો પણ તેનું પરિણામ શૂન્ય હોય છે. કીર્તિ માટે, પદ માટે, સત્તા માટે દાન આપવાનો કોઈ અર્થ નથી. નિરીહ બનીને આપવું જ ઉત્તમ છે. સબરીના એંઠા બોર રામને મીઠાં કેમ લાગ્યાં હશે? આ પંક્તિઓ કેવી માર્મિક છે, જુઓ:

શબરીએ બોર કદી ચાખ્યાં’તા ક્યાં?

એણે જીભે તો રાખ્યાં’તા રામને

એક પછી એક બોર ચાખવાનું નામ લઈ

અંતરથી આપ્યા’તા રામને!

બોર બોર ચૂંટતા કાંટાળી બોરડીના

કાંટા જરૂર એને વાગ્યા હશે

આંગળીથી બોર એણે ચૂંટ્યા’તા ક્યાં?

લાલ ટેરવેથી પૂજ્યા’તા રામને!

રામ રામ રાત દિ’ કરતા રટણ ક્યાંક

આખરે તો જીભ એની થાકી હશે,

હોઠેથી રામ એણે સમર્યા’તા ક્યાં?

ઠેઠ તળિયેથી ઝંખ્યા’તાં રામને!

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’નો ‘દાનયોગ’ આ સંસ્કારની શિક્ષા આપે છે. અનાદિકાળથી અંતરમાં પડેલી દુર્વૃત્તિઓના નાશથી જ આત્મોદ્ધાર થાય: મૂર્છા કે પરિગ્રહની લાલસા કે મોહવૃત્તિની મૂઢતા માત્ર અને માત્ર સંસારવર્ધક છે. ભગવાન મહાવીરની આગમવાણી સાંભળો:

પુરિસો! રમ પાવકમ્મુણા પલિયંતં મણ્યાણં જીવિયં।

સન્નાં રહ કામમુચ્છિયા મોહં જંતિ નરા અસંવુડા।।

(સૂત્રકૃતાંગ, ૨, ૨, ૧૦)

‘હે પુરુષ! મનુષ્યોનું જીવન ચાલ્યું જનારું છે, એમ સમજીને પાપ કર્મો કરતો અટકી જા. જે મનુષ્યો અસંયમી છે, અને કામભોગમાં મૂર્છિત થયા છે તે મોહ પામે છે.’

આ આગમવાણીમાં ધર્મનો નિયોડ છે. સંસ્કારી જીવને તો માત્ર આટલી ટકોર જ પર્યાપ્ત નહિ હોય?

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ‘દાનયોગ’ દ્વારા જે પ્રેરણાદાન કરે છે તે અનુકરણીય છે. ધર્મ-ગુરુઓનો ઉપદેશ નિરંતર લાભદાયક જ હોય છે. ‘દાનયોગ’માં

આગળ જુઓ:

તદ્દાનં ત્રિવિધં પ્રોક્તં સાત્ત્વિકં રાજસં તથા ।

તામસશ્ચ યથાપૂર્વં, તેષામુત્તમમુચ્યતે ।।

સત્ત્વપ્રધાનં યદ્દાનં સાત્ત્વિકં તત્ત્વચક્ષ્યતે ।

રજસ્તયઃ પ્રધાનં યદ્દાનં રાજસતામસય્ ।।

(દાનયોગ, શ્લોક, ૨, ૩)

‘આ દાન ત્રણ પ્રકારે છે. સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક એમ ત્રણ પ્રકારનું દાન કહ્યું છે. તેમાં પહેલું ઉત્તમ છે. સત્ત્વપ્રધાન દાન સાત્ત્વિક કહેવાય છે. જ્યારે રજસ પ્રધાન દાન રાજસિક દાન કહેવાય છે અને તમસ પ્રધાન દાન તામસિક દાન કહેવાય છે.’

દાનના પ્રકારની આ વિવિધતા વિચારવા જેવી છે. સાત્ત્વિક દાન સર્વોત્તમ કહ્યું છે. કોઈપણ પ્રકારની અપેક્ષા વિના, માત્ર કલ્યાણના હેતુથી દાન આપવું જોઈએ અને દાન આપ્યા પછી પોતાના ચિત્તમાં લેશમાત્ર અહંકાર પ્રવેશી ન જાય તેની સાવધાની રાખવી જોઈએ—આવું દાન સાત્ત્વિકદાન બની રહે. જૈન સંઘમાં, વર્ષો પૂર્વે ક્યારેક ધર્મપ્રેમી શ્રેષ્ઠિઓ ધર્મગુરુઓના પ્રવચન પછી કરવામાં આવતી પ્રભાવનામાં એવી ગોઠવણ કરતા કે મોદકમાં રૂપાનાણું મૂકતા કે જેથી સીદાતા—ગરીબ સાધર્મિકના હાથમાં એ આવી જાય અને તેને ગુપ્ત મદદ મળી રહે! આ એક પ્રકારનું સાત્ત્વિક દાન થયું કહેવાય. પાંજરાપોળ દ્વારા જીવદયાનું કાર્ય, જ્ઞાન ભંડાર દ્વારા શ્રુતભક્તિનું કાર્ય, ઉપાશ્રય નિર્માણ દ્વારા સાધુ—સાધ્વી સેવાનું કાર્ય, ભોજન-શાળા દ્વારા સાધર્મિક સેવાનું કાર્ય, તીર્થનિર્માણ દ્વારા જિનભક્તિનું કાર્ય, આરોગ્યધામ નિર્માણ દ્વારા માનવતાનું કાર્ય — ઇત્યાદિ કાર્યો સાત્ત્વિક ભાવનાથી કરવામાં આવે તો કર્મનિર્જરા થાય, મોહ છૂટે, આસક્તિ ઘટે, પુણ્ય વધે અને ભવાંતરનો નાશ થાય: પોતાને મળેલા ધનનો સદુપયોગ કરીને આમ જીવનનો તથા આત્માનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવો જોઈએ.

થોડાંક શ્લોકાર્થ જોઈએ:

‘સુપાત્રને આપેલ દાન પાંચ દાનમાં ઉત્તમ છે. દાનવીરોએ મારી ભક્તિનું—જિનભક્તિનું કરેલું દાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (ગાથા, ૪)

‘જ્ઞાનનું દાન આપનારા મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. શુભ જન્મને પામીને કદી દૂર્ગતિ પામતા નથી.’ (ગાથા, ૫)

‘જે ભક્તિપૂર્વક, ત્યાગી અને ચારિત્ર્યવાન સાધુઓને દાન આપે છે તે સ્વર્ગ પામે છે, મુક્તિ પામે છે અને મારું જ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન પામે છે.’ (ગાથા, ૬)

‘મારી પ્રાપ્તિ રૂપી દાનથી (ઉત્કૃષ્ટ) આ જગતમાં કંઈ જ નથી. (એ શ્રેષ્ઠ ફળ છે) દાનવીરોને પરમબ્રહ્મનો પ્રાદૂર્ભાવ થાય છે.’

(ગાથા, ૭)

‘દાનથી શીલ વધે છે, દાનથી રાગનો નાશ થાય છે. તેનાથી દેહ અને બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતો મોહ વિલય પામે છે.’ (ગાથા, ૮)

‘ત્રણેય જગતમાં સર્વસ્વનું દાન કરનાર જેવો કોઈ દાનવીર નથી. અહંકાર રહિત દાન કરવાથી દાનની સિદ્ધિ હંમેશાં મળે છે.’

(ગાથા, ૯)

‘દુઃખી અને દરિદ્રને જે દાન આપે છે તે ઉત્તમ છે. આમ કરનારની બધી આશા ફળે છે અને તે વિશ્વમાં સર્વત્ર પૂજાય છે.’ (ગાથા, ૧૦)

‘દાન કરવાથી પાપ નાશ પામે છે, અને શુભ ભાવ ફેલાય છે. દાન આપ્યા વિના સંપત્તિ સ્થિર થતી નથી.’ (ગાથા, ૧૧)

‘સકામ ભાવે દાન આપવાથી સુખ મળે છે. પરંતુ નિષ્કામ ભાવે દાન આપવાથી મારી (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે.’ (ગાથા, ૧૨)

‘માણસ જે જે ભાવથી દાન આપે છે તે તે ભાવ તેને મળે છે. ધન, ધાન્યના દાન કરવાથી સ્વર્ગ અને મુક્તિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે.’

(ગાથા, ૧૩)

‘સ્વ—પર કલ્યાણ માટે અપાયેલ દાનથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાગની સિદ્ધિથી જ સ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. અને તે દાન સિવાય સિદ્ધિ થાય નહિ.’ (ગાથા, ૧૪)

‘મારી આજ્ઞાથી જ દાન વડે બ્રહ્મચર્યના તપનો પ્રભાવ અને આત્મજ્ઞાન વગેરે સિદ્ધિ સાંપડે છે.’ (ગાથા, ૧૫)

‘દાનથી સંવર થાય છે, દાનથી જ કર્મનિર્જરા થાય છે, તપ, જપ વગેરે થાય છે અને કષ્ટ વિનાનું સુખ મળે છે.’ (ગાથા, ૧૬)

‘દાનભાવનામાં બધી જ દયા સમાયેલી છે. આથી સર્વથા બધા લોકોને દાન વડે સહાય કરવી જોઈએ.’ (ગાથા, ૧૭)

‘જે માણસ બધા જીવોને મારા સમાન ગણે છે તે એકલા દાનયોગથી જ મારા સમાન થઈ શકે છે.’ (ગાથા, ૧૮)

‘મન, વચન, કાયાના (ઉત્તમ ભાવ) વડે દાનનું માહાત્મ્ય જાણીને લોકો અનંતસુખના પ્રવાહ જેવા તીર્થકરના પદને પામે છે.’

(ગાથા, ૧૯)

‘સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ વિવિધ પ્રકારે દાન ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. દાન યોગ વડે જ નિશ્ચલ સિદ્ધિ થાય છે.’ (ગાથા, ૨૦)

‘ભક્તો પોતાના અધિકારને વશ થઈને શક્તિપૂર્વક દાન કરે છે. મારી આજ્ઞાને યથાયોગ્ય વિવેક કરીને તેઓ દાન કરે છે.’

(ગાથા, ૨૧)

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ‘દાનયોગ’ દ્વારા જે ઉપદેશ આપે છે તે સૌને માટે જરૂરી છે. જ્યારે આ જગતમાં આવ્યા ત્યારે શું લઈને આવ્યા હતા અને જ્યારે આ જગતમાંથી જઈશું ત્યારે શું લઈને જવાના છીએ તે વિચારી જોવા જેવું છે. આપણો દેહ અને દેહને શોભાવતા તમામ સાધનો પડી રહેશે: સાથે આવશે માત્ર સત્કર્મ અને દુષ્કર્મ. દાન એ ઉત્તમ સત્કર્મનો પંથ છે. મારું કાર્ય કરવાથી જે સંતોષ મળે છે તે અવણ્ય છે. આપણું જીવન એ સંતોષ પામે અને આત્મશ્રેય મળે તે માટેની પ્રેરણા આ ‘દાનયોગ’માંથી સંપ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી મહાવીરે ભાખિયાં, ધર્મના ચાર પ્રકાર;

દાન, શીયળ, તપ, ભાવના, પંચમી ગતિ દાતાર!

(કમશ:)

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ અત્યારે મુંબઈમાં બિરાજમાન છે. જૈન જ્ઞાન મંદિર, કરસન લઘુ હોલની બાજુમાં, દાદર (પશ્ચિમ) મુંબઈ

ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણતા

□ સુમનભાઈ શાહ

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત;

પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત. ...ગા. ૧૩૬

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત આત્મસિદ્ધિ-

કાર્યસિદ્ધિનો વાંચ્છુક આત્માર્થી જ્યારે નીચેના ચાર કારણોના સહયોગ કે સદ્ભાવથી પુરુષાર્થધર્મ આચરે છે તેને કાર્યસિદ્ધિ હાંસલ થાય છે એવું જ્ઞાનીઓનું કથન છે.

૧. ઉપાદાન, ૨. નિમિત્ત, ૩. અસાધારણ કારણ, ૪. અપેક્ષા કારણ.

ઉપરના ચાર કારણોમાં આત્માર્થીને ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણતા મુખ્યપણે છે અને બીજાં બે કારણો ગૌણપણે છે, પરંતુ તે હોવા ઘટે. હવે કારણનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન જોઈએ.

૧. **ઉપાદાન :** જે કારણ પૂર્ણપણે સમાપ્તિ સમયે પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણમે તે ઉપાદાન કારણ. જે કારણ અસ્તિત્વ માત્રથી સત્તામાં હોય (ભલેને તે અપ્રગટપણે હોય) અને જે પૂર્ણતાને આરે કાર્યરૂપ થાય. દા. ત. જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો જે જીવદ્રવ્યના (આત્માના) અરૂપી અંગો છે.

૨. **નિમિત્ત :** જે કારણ ઉપાદાનથી ભિન્ન હોય અને જેના વિના કાર્ય થઈ શકે નહીં તે નિમિત્તકારણ. કર્તાનો પ્રયત્ન હોય પણ જેના વિના કાર્ય ન થાય તે નિમિત્ત. દા. ત. પાણીમાંથી (H₂O) ઓક્સિજન છૂટું પાડવાની ક્રિયામાં મેંગેનીઝ ધાતુની Catalyst તરીકે ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. ઘટરૂપ કાર્ય થવામાં માટી ઉપાદાનકારણ છે અને ચક્ર, દંડ વગેરે નિમિત્તકારણ છે. એવી રીતે દરેક સાંસારિક જીવને સત્તામાં જ્ઞાનદર્શનાદિ આત્મિકગુણો રહેલા છે, પરંતુ તેના પ્રગટીકરણ માટે જિનદર્શન અને જિનાજ્ઞા કે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમશ્રુતજ્ઞાનરૂપ સુબોધ અને આજ્ઞાદિનું પરિપાલનરૂપે શુદ્ધ-નિમિત્તાવલંબન અનિવાર્ય છે.

૩. **અસાધારણ :** મન, વચન, કાયાદિનો સંયમના હેતુએ ઉપયોગ થવો અને સમતાપૂર્વક આત્મસ્વભાવમાં રમણતા થવી તે ધ્યાનાદિ અસાધારણ કારણ છે. ચોછા ગુણસ્થાનકથી અનુક્રમે ગુણવૃદ્ધિ થવા માટેનાં સત્સાધનોનું વિધિવત્ ભાવવાહી આચરણ અને સદ્ગુરુ કે જ્ઞાનીઓની બહુમાનપૂર્વક ભક્તિ થવી તે અસાધારણ કારણ ઘટાવી શકાય.

૪. **અપેક્ષા કારણ :** જે આત્મદશાનો સાધક (આત્માર્થી) પોતાના આત્મસ્વભાવના પ્રગટીકરણ માટેના આશયથી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું અવલંબન લઈ શકે એવી મનુષ્યગતિ, અનુકૂળ ક્ષેત્ર અને કાળ એ અપેક્ષા કારણ ઘટાવી શકાય.

કાર્યસિદ્ધિ થવામાં ઉપરના કારણો કેવી રીતે કાર્યાન્વિત થઈ પરિણામ નીપજી શકે તે વિવિધ અપેક્ષાએ જોઈએ.

૧. સાધકદશામાં :

રત્નત્રય યુક્ત આત્મદશાનો સાધક અથવા આત્માનુભવી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ મારફત પરમશ્રુતજ્ઞાનરૂપ બોધ કે ભેદજ્ઞાન સંપ્રાપ્ત આજ્ઞાધારી પુરુષાર્થી મનુષ્યગતિના શરીરાદિના સહયોગ કે સદ્ભાવથી કેવી રીતે પુષ્ટ-નિમિત્તાવલંબનનો આશ્રય લઈ ઉપાદાનને જગૃત કરી આત્મકલ્યાણ સાધે છે તે જોઈએ.

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો બોધ જે,

દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;

તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે

વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો....ગાથા.૩

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત-અપૂર્વ અવસર-

ચૈતન્યમય જીવદ્રવ્ય અને જડ પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો એવાં છે કે તેઓ એકબીજાનું નિમિત્ત પામી પ્રભાવિત થાય છે, કારણ કે બન્નેમાં વૈભાવિક શક્તિ છે તથા ગમનાગમન અને સ્થિરતા કરવાની શક્તિ ધર્મ-અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોની ઉદાસીન નિમિત્તથી થાય છે એવો સિદ્ધાંત જ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપ્યો છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સાંસારિક જીવની ચેતનાશક્તિ ઉપયોગમયી છે. આવી શક્તિના પ્રયોગથી જીવ દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગ કરી જોવા-જાણવાદિનું કાર્ય કરે છે. ઉપરાંત આવી ચેતનાશક્તિમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ મૂળભૂત સામાન્ય સ્વભાવ છે, જેના ઉપર કર્મરૂપ આવરણ આવતું નથી એવું જ્ઞાનીઓનું કથન છે.

સાધકનો આત્મિક દર્શન અને જ્ઞાનગુણ અમુક માત્રામાં નિરાવરણ થયેલો હોય છે અને બાકીના ભાગમાં કર્મરૂપ આવરણોથી આચ્છાદિત થયેલા હોવાથી પ્રગટીકરણમાં રૂકાવટ કે અવરોધ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આ બન્ને ગુણો નિરાવરણ થયેલા હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં સ્વાનુભવ કે ‘સ્વ’ સંવેદન વર્તે છે, જેમાં વીર્ય ગુણનો સદ્ભાવ વર્તે છે. જેટલા ભાગના આ બન્ને ગુણોમાં અપ્રગટીકરણ વર્તતું હોય છે તેટલા ભાગમાં સાધક અવલંબનરૂપ આત્મિક ભાવોની ભાવનાથી ભાવિત થઈ જાગૃતિ વર્તાવે છે. આવું અવલંબન કે આધાર સાધકને પરમશ્રુતજ્ઞાનરૂપ સુબોધની આસ્થામાંથી મળી રહે છે અથવા ભેદજ્ઞાનમાંથી ગ્રહણ કરે છે. આવા અવલંબનથી સાધકને જે ઉણપ વર્તતી હોય છે, તેમાં ઊર્ધ્વગમન માટેનો આંતરિક પુરુષાર્થ છે અને તેને મુક્તિમાર્ગનું કારણ ઘટાવી શકાય. સાધકને આવી વર્તના થવાથી કર્મનિર્જરા નવા બંધનું સર્જન થયા સિવાય બહુધા થાય છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો સાધકને ચારિત્રમોહના ગલન વખત પ્રજ્ઞાશક્તિ કે ચેતનાશક્તિ સાથે પંડિતવીર્યના સદ્ભાવથી જોવા-જાણવાદિ કાર્યમાં બહુધા રાગાદિ ભાવકર્મો થતાં નથી એવી

આત્મજાગૃતિ વર્તે છે. અથવા સાધકને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઉદાસીનતા વર્તે છે. અર્થાત્ તેમાં તે તન્મય થતો નથી. આમ સાધકથી પૂર્વકૃત કર્મોના ઉદય વખતે અવલંબનરૂપ જાગૃતિ વર્તતી હોવાથી ક્રમશઃ ચારિત્ર્યમોહ ક્ષીણ થતો જાય છે. આવી દશામાં અપેક્ષાએ કહી શકાય કે અંતરઆત્મા નિર્મળ નિજભાવનો કર્તા છે અને તેના પરિણામમાં આત્મિકગુણો આવરણ રહિત થયા કરે છે.

૨. પરમાત્મ દશા

અર્હત (દેહધારી) અને સિદ્ધ ભગવંતોને સંપૂર્ણ પરમાત્મદશા વર્તે છે, એટલે તેઓના સઘળા (નિર્મળ) આત્મિકગુણો સહજપણે પરિણામન પામે છે. આવા પરિણામનમાં તેઓને કાયમી સહજાનંદ કે અનંતઆનંદ વર્તે છે, જે અકૃત, એકાંતિક, આત્યંતિક, અક્રિય, અનુપચરિત, સ્વાધીન, સહજ, અપ્રયાસ, નિર્દ્વંદ્વ ઈત્યાદિ છે. આવા ગુણો અને તેનું પરિણામન નિરપેક્ષ અને વચનાતીત છે, માટે કોઈપણ વિકલ્પ કે અપેક્ષા ભેદે વર્ણન કરવું લગભગ અશક્યવત્ છે. આવી પરમાત્મદશામાં વ્યવહારથી કહી શકાય કે નિર્મળ આત્મિકગુણો કારણ છે અને તેના પરિણામનમાં સહજાનંદ કે અનંતઆનંદ વર્તે છે.

૩. જીવાત્મ કે બહિરાત્મદશા

પૂર્વકૃત કર્મના વિપાકરૂપે જીવને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને વાણીના સંજોગો પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનાથી જોવા-જાણવાદિનું કાર્ય થાય છે. આવું કાર્ય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વીર્યાતરાય કર્મ-પ્રકૃતિના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે થાય છે. રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનવશ જીવને અલ્પ માત્રામાં દર્શન અને જ્ઞાનગુણ તેમ જ સહાયક વીર્યગુણ પ્રગટીકરણ થયેલો હોય છે, જેના ઉપયોગથી જોવા-જાણવાદિ કાર્યમાં સ્વાનુભવ કે 'સ્વ' સંવેદન વર્તે છે. બાકીના વિભાગમાં (જેના ઉપર કર્મરૂપ આવરણો છે) તેને મિથ્યાત્વ સહિતનું જ્ઞાન વર્તે છે, જેને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (કુમતિ, કુશ્રુત અન વિભંગ જ્ઞાન). આવા વિભાગમાં જીવાત્માને દર્શનમોહથી પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં સામાન્યપણે તન્મયતા વર્તે છે. આવી પ્રક્રિયામાં વીર્યગુણની પ્રવૃત્તિ વિપરીતપણે કાષાયિક ભાવોમાં તદ્-અનુયાયી થઈ વર્તે છે. આવા વીર્યગુણને બાલ-બાધક વીર્ય કે અનભિસંધિ વીર્ય કહેવામાં આવે છે. આવી દશામાં જીવાત્માના આત્મપ્રદેશો કંપાયમાન થાય છે અને તે કર્મરૂપ પૌદ્ગલિક વર્ગણાઓનું ખેંચાણ કરે છે, જેને વ્યવહારદૃષ્ટિએ ભાવકર્મોનું સર્જન કહેવાય છે. અથવા અજ્ઞાનદશામાં જીવને દ્રવ્યકર્મના વિપાક સમયે રાગાદિ ભાવો થાય છે, જે છેવટે દ્રવ્યકર્મોમાં સંચિત થઈ જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણોને આચ્છાદિત કરે છે. આમ કર્મબંધ અને કર્મ નિર્જરાની પરંપરા ચાલ્યા કરતી હોવાથી જીવાત્મા ચારગતિરૂપ ભવભ્રમણ કરે છે. ટૂંકમાં જીવાત્મા વ્યવહારદૃષ્ટિએ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મો, રાગાદિ ભાવકર્મો અને શરીરાદિનોકર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહેવાય છે. આવા કર્તૃત્વમાં મિથ્યાત્વ સહિતનું જ્ઞાન અને બાલ-બાધક વીર્યનો નિમિત્તરૂપે સ્રોત

વહે છે એવું અપેક્ષાએ કહી શકાય. અથવા દ્રવ્યકર્મોનું નિમિત્ત પામી ભાવકર્મોનું સર્જન થાય છે, જેને કૃપાળુદેવ નીચેની ગાથામાં પ્રકાશિત કરે છે. (આત્મ સિદ્ધિ)

‘ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ-પ્રભાવ. ...૭૮

ભાવકર્મ નિજ કલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;

જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ...૮૨

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત આત્મસિદ્ધિ-

૫૬૩, આનંદવન સોસાયટી, ન્યુ સામા રોડ,

વડોદરા-૩૯૦૦૦૮. ફોન : (૦૨૬૫) ૩૨૪૫૪૩૯

સર્જન-સ્વાગત (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૭થી ચાલુ)

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ‘નાસા’નું નામ બહુ જાણીતું છે. અંતરીક્ષમાં પણ નાસા નામની તકતી લાગી ગઈ છે. આપણે ત્યાં નાસા એટલે સૂર્યકાંત પરીખનું માનસ સંતાન. આ સંસ્થાએ ઈ. સ. ૧૯૮૮ થી ગુજરાતની ગરિમાને છાજે એવું અને મહાત્મા ગાંધીનો આત્મા રાજીપો અનુભવે એવું સેવાકાર્ય કરી રહ્યું છે. સૂર્યકાંત પરીખ આધુનિક ગુજરાતના સમર્થ શૌચ-પુરુષ છે.

આ પુસ્તિકામાં સૂર્યકાંત પરીખનું ‘ટોઈલેટ ચિંતન’ રજૂ થયું છે. ટોઈલેટને તેઓ ‘સિતેર ટકા ભારતીઓનું સપનું’ ગણાવી આજની વરવી વાસ્તવિકતાનું અભ્યાસપૂર્ણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

સૂર્યકાંત પરીખ કેટલાંક માર્મિક સવાલો ઊભા કરી વાચકને વિચારતો કરી મૂકે છે.

‘છેલ્લા દાયકામાં માનવ જીવનને સુધારવા માટે જે વ્યવસ્થાઓ જીવનના ભાગરૂપ બની ગઈ તેમાં ટોઈલેટનું સ્થાન છે. એ ટોઈલેટ માનવ સ્વાસ્થ્ય માટેનું સાધન હોય તો તે સમાનતા તરફ લઈ જનાર સાધન પુરવાર થશે ખરું? જ્યારે અનેક લોકો વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજીને કારણે સુવિધાઓ મેળવતા થયા છે ત્યારે તેવા સુખી-સંપન્ન લોકો ટોઈલેટની બાબતમાં વંચિત રહેલા લોકો માટે હમદર્દી ધરાવે છે ખરા?’

બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી, એ-૧૦૪, ગોકુલ-ધામ, ગોરેગામ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૩. ફોન નં. : (૦૨૨) ૨૨૯૨૩૭૫૪

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના ગ્રંથો હિન્દી ભાષામાં

રૂપ માણક ભંશાલી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ દ્વારા ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહના બે ગ્રંથો

(૧) જૈન ધર્મ દર્શન

(૨) જૈન આચાર દર્શન

આ ગ્રંથોનો હિંદી ભાષામાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યો છે. બન્ને ગ્રંથનું સંપાદન ડૉ. જિતેન્દ્ર શાહે કર્યું છે.

આ બન્ને ગ્રંથોનું પ્રકાશન શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ યોજિત પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં થશે.

□ મેનેજર

જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ

□ ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ

(મે ૨૦૦૯ના અંકથી આગળ)

૫૫૮. પૃથક્ત્વ (ભેદ) : પૃથક્ત્વ શબ્દનો બેથી માંડી નવની સંખ્યા સુધી વ્યવહાર થાય છે.
પૃથક્ત્વ શબ્દ કા દો સે લેકર નૌ કી સંખ્યા તક વ્યવહાર હોતા હૈ ।
It is a technical term standing for the numbers two to nine.
૫૫૯. પૃથક્ત્વ વિતર્ક-સવિચાર : શ્રુતજ્ઞાનને અવલંબી કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં તેના પર્યાયોનો ભેદ અર્થાત્ પૃથક્ત્વ વિવિધ દૃષ્ટિએ ચિંતવન કરવું, તેમજ મન આદિ કોઈ પણ એક યોગ છોડી અન્ય યોગ ઉપર સંક્રમ અર્થાત્ સંચાર કરે, ત્યારે તે 'ધ્યાન પૃથક્ત્વ વિતર્ક-સવિચાર' કહેવાય છે.
અર્થ પર સે શબ્દ પર ઔર શબ્દ પર સે અર્થ પર ચિન્તનાર્થ પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ, તથા મન આદિ કિસી બી એક યોગ કો છોડકર અન્ય યોગ કા અવલંબન ગ્રહણ કરતા હૈ તબ વહ ધ્યાન 'પૃથક્ત્વ વિતર્ક-સવિચાર' કહલાતા હૈ ।
On the basis of whatever scriptural knowledge is available to him he in the interests of reflection he switches on from a meaning to a word, or lastly when he gives up one of yogas-e.g. that pertaining to manas in order to take up another, then the dhyana concerned is called Pruthaktva-Vitarkasavicara.
૫૬૦. પોતજ : જે કોઈ પણ પ્રકારના આવરણથી વીંટાયા વિના જ પેદા થાય છે તે પોતજ.
જો કિસી પ્રકાર કે આવરણ સે વેષ્ટિત ન હોકર હી પૈદા હોતે હૈ વો પોતજ હૈ ।
The potaja are those species which are born without being wrapped in a coverage.
૫૬૧. પૌષધોપવાસ : આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ કે બીજી હરકોઈ તિથિએ ઉપવાસ સ્વીકારી, બધી વરણાગીનો ત્યાગ કરી, ધર્મજાગરણમાં તત્પર રહેવું તે પૌષધોપવાસ વ્રત.
અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા યા દૂસરી કોઈ બી તિથિ મેં ઉપવાસ ધારણ કરકે ઔર સબ તરહ કી શરીર વિભૂષા કા ત્યાગ કરકે ધર્મ જાગરણ મેં તત્પર રહના પૌષધોપવાસ વ્રત હૈ ।
On the 8th, 14th or full-moon date of the lunEār month-or on any other date-to keeps fast, to refrain from bodily decoration, to keep awake during night time engaged in virtuous acts is called pauadhopavasa.
૫૬૨. પ્રકીર્ણક : જે નગરવાસી અને દેશવાસી જેવા છે, તે દેવો પ્રકીર્ણક કહેવાય છે.
જો નગરવાસી ઔર દેશવાસી કે સમાન દેવ ।
Prakirnakas are those who are akin to the rank-and-file townsmen and countrymen.
૫૬૩. પ્રકૃતિબંધ : કર્મપુદ્ગલોમાં જે જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખ-દુઃખ અનુભવવાનો વગરે સ્વભાવ બંધાય છે, તે સ્વભાવનિર્માણ એ પ્રકૃતિબંધ.
કર્મપુદ્ગલોં મેં જ્ઞાન કો આવૃત્ત કરને, દર્શન કો રોકને, સુખ-દુઃખ દેને કા જો સ્વભાવ બનતા હૈ વહ સ્વભાવનિર્માણ હી પ્રકૃતિબન્ધ હૈ ।
The binding of nature e.g. the nature to conceal Jnana, the nature to obstruct darsana, the nature to cause the experience of pleasure, pain etc. that takes place in the karmic particles is called praktibandha.

પુસ્તકનું નામ : શ્રી સાંઈ કથામૃત ભાગ-૧-૨
લેખક : પ્રજ્ઞાયશ્વ પંડિત મનુભાઈ દોશી

પ્રકાશક : શ્રી ભગવતી ટ્રસ્ટ, ૭ અશ્વમેધ
બંગલોઝ, વિભાગ-૨, સેટેલોઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

મૂલ્ય-૧-૨ ભાગનું સંયુક્ત મૂલ્ય રૂ. ૪૦૦/-
ભાગ ૧ પાના-૩૧૦, ભાગ ૨ પાના-૩૪૦.
આવૃત્તિ-૧, ૨૦૦૯.

પ્રાપ્તિસ્થાન : ઉષાબેન ભટ્ટ

સાંઈ શરણધામ, ૧૪ પ્રકૃતિ કુંજ સોસાયટી,
શ્રેયસ રોડ કોસિંગ પાસે, ભૂદરપુરા રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

ફોન : ૨૬૬૩૦૧૧૮.

શ્રી મનુભાઈ દોશી

૧૧, જીવનદર્શન, હરે કૃષ્ણ ફ્લેટની સામે,
બેરેજ રોડ, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ફોન : ૨૬૬૧૩૩૫૯.

એક પ્રખર જ્યોતિષ, પંચાંગોમાં સંશોધન
લેખોના લેખક પ્રજ્ઞાયશ્વ પં. મનુભાઈ દોશી ‘શ્રી
સાંઈ કથામૃત ભાગ ૧-૨’ નામનો સંશોધનાત્મક
જીવનચરિત્ર લગભગ ૬૫૦ પાનાનો ગ્રંથ આપણી
સમક્ષ મૂકે છે. મનુભાઈ દોશી એક આધ્યાત્મિક
વ્યક્તિ છે. તેમની પાસે બાહ્યદૃષ્ટિ નથી પણ
આંતરદૃષ્ટિ છે. શરીર નિર્બળ છે તો આંતરિક
મનોબળ અદ્ભુત છે. આ ગ્રંથમાં બૌદ્ધિક અને
આધ્યાત્મિક કવિની છબી ઉપસે છે અને શ્રી
સાંઈબાબા પ્રત્યેનો તેમનો અગાધ આદર અને
ભક્તિભાવ પ્રતીત થાય છે.

આ જીવન ચરિત્ર ગ્રંથ વિશે ડૉ. ધનવંત શાહ
લખે છે, ‘આ જીવનચરિત્ર સાંઈબાબાનું એક કુશળ
શિલ્પકારે નિર્મેલું કલાત્મક શિલ્પ છે. એમાં
શબ્દોના ઉચિત રંગો છે જેથી એ ભવ્ય ચિત્ર બન્યું
છે અને શ્રદ્ધાભક્તિના ભાવથી એ ધબકતું જીવંત
બન્યું છે.’

મધ્ય ભારતની આ મહાન યુગાવતારી વિભૂતિને
લોકોએ, ભક્તોએ અને કેટલેક અંશે ચરિત્ર
લેખકોએ એક મહાન ચમત્કારિક સંત તરીકે જ
ઓળખ્યા છે અને આલેખ્યા છે. પણ સાંઈબાબાના
જીવનનો સર્વોપરી હેતુ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક
ચેતનાને આત્મજ્ઞાનના માર્ગે આગળ વધારવાનો
હતો. સર્વધર્મ ઉપર સર્વદર્શિતા ધરાવનાર સાંઈ
બાબાએ ભક્ત જે મત, જે પંથ, જે સંપ્રદાય કે જે
ધર્મનો હોય તેને પોતાના ધર્મના માર્ગ દ્વારા

સર્જન સ્વાગત

□ ડૉ. કલા શાહ

આગળ વધવાનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. લેખકનો
ઉદ્દેશ આ પુસ્તક દ્વારા બાબાના ઉદાત્ત હેતુને વાચકો
અને ભક્તો સમક્ષ પ્રકટ કરવાનો છે. લેખકે આ
જીવનચરિત્ર જુદા જુદા ગ્રંથોમાં લગભગ છ હજાર
જેટલા પૃષ્ઠોના વાંચન અને અવલોકન પછી
તૈયાર કરેલ છે.

સાંઈબાબા એક પયગંબર હતા, સાંઈબાબાની
યોગક્રિયાઓ, અતીન્દ્રિય શક્તિના ચમત્કારો,
તેમનો પ્રભાવ અને ચમત્કારો, ભક્તો ઉપરનો
પ્રગાઢ પ્રેમ, ધર્મનિરપેક્ષતા, શ્રદ્ધા સંભૂરીનો
ઉપદેશ મંત્ર, સાંઈબાબાનો ઝૂલો, બાબાની ઈશ્કે
હકીકી, તેમની ખંડયોગની ક્રિયાઓ, બાબાનો
અશરીરી-પ્રેતયોગી ઉપરનો કાબુ અને અદૃશ્ય
પ્રેમાત્માને ઓળખી જઈ એ આત્મા ધરતી ઉપરના
પોતાના ભક્તોનું અશુભ ન કરે તે માટે બાબાનો
ભક્તો ઉપરનો ક્રોધ, આ બધા પ્રસંગો ભાવકને
ભાવવિભોર કરી દે છે. લેખક ‘બાબાની પ્રકૃતિના
રહસ્યો’ એક તત્ત્વદર્શી અને મનોવૈજ્ઞાનિક
અભ્યાસથી આલેખે છે.

મનુભાઈ દોશીએ લખેલ આ જીવનચરિત્રમાં
ક્યાંય શુષ્કતાનો નહિ પણ તેમની આધ્યાત્મિક
દૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. બાબા મહાન સૂફી સંત
હતા તેની પ્રતીતિ લેખક કરાવે છે.

દળદાર એવા આ ગ્રંથમાં લેખક સાંઈભક્ત
છે તેની પ્રતીતિ તો થાય છે પણ એ ભક્તિમાં
લેખકનો અભ્યાસ અને સંશોધન પ્રકૃતિના દર્શન
પણ થાય છે. તેથી આ જીવન ચરિત્ર એક
પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્ર બની શક્યું છે.
સાંઈબાબાની કરુણા સાથે ભક્તોના હૃદયમાં
પ્રગટેલી આધ્યાત્મિકતાને ઉજાગર કરવાનો ઉદ્દેશ
લેખકે મૂળથી પકડી તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. અને
એ જ જીવનચિત્રકાર તરીકેની તેમની મોટી સિદ્ધિ
છે.

આ ગ્રંથ ધાર્મિક સંસ્થામાં પુસ્તકાલયોમાં તેમ
જ વિદ્વાનો અને ભક્તોના નિવાસ સ્થાનોમાં શોભે
તેવો છે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : ભૂમિ સંસ્કાર આદર્શ અંતિમ ક્રિયા
લેખક : વિનોદ વામજા

પ્રકાશક : વિનોદ વામજા, રેશનલ પ્રકાશન,
માઈકોવેવ બિલ્ડીંગ, ટેલિફોન એક્સચેન્જ પાસે,
ધોરાજી-૩૬૦૪૧૦.

મોબાઈલ ફોન : 94272-14915, 94272-39093
મૂલ્ય-રૂ. ૧૦/-, પાના ૮૦, આવૃત્તિ-૩ જી,
૨૦૦૯.

કોઈપણ સમાજનો માણસ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે
એના મૃતદેહનો નિકાલ જગતભરની પ્રજાઓ
પોતપોતાની ધાર્મિક પરંપરા પ્રમાણે કરે છે. પરંતુ
હવે આપણે આપણી તમામ પરંપરાઓ અને
રીતરિવાજોનો ત્યાગ કરવો પડશે અને કેવળ
પર્યાવરણ તથા પ્રદૂષણની દૃષ્ટિએ જ વિચારી તે
પ્રમાણે જીવન વ્યવસ્થા ગોઠવવી પડશે. પ્રસ્તુત
પુસ્તક ‘ભૂમિ સંસ્કાર-આદર્શ અંતિમ ક્રિયા’માં
મૃતદેહને કેવળ દાટવાની જ હિમાયત કરવામાં
આવી છે અને બાળવાની પ્રથાના જીવલેણ
દુષ્પરિણામો વિગતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે પોતાના ધર્મ-
જ્ઞાતિ સમાજમાં અગ્નિદાહની ચુસ્ત પરંપરા હોવા
છતાં સત્ય અને તટસ્થતાના ધોરણે તેની વિરુદ્ધમાં
લેખકે લખ્યું છે. તેઓના સચોટ અને નક્કર
મુદ્દાઓને કારણે રેશનાલિસ્ટો ઉપરાંત અન્ય
લોકોમાં આ પુસ્તક લોકપ્રિય બન્યું. સમગ્ર
ભારતમાં આ વિષયમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ
ધરાવતું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. તેમનો હેતુ અણીશુદ્ધ
રાષ્ટ્રવાદી અને ભાવિ પેઢીના હિતમાં છે.

આ પુસ્તકમાં લેખકની આકોશ અને ઝનુન
વગરની તર્કબદ્ધ દલીલો ખૂબ ગમી જાય તેવી છે.
તેમની સરળતા, સાદાઈ અને વિનમ્રતા સ્પર્શી જાય
તેવાં છે. આ નાનકડું પુસ્તક વાંચવા, વસાવવા
અને વિચારવા જેવું છે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : ટાઈલેટની દુનિયા

સંપાદક : ડૉ. કેશ ઓઝા

પ્રકાશક : નાસા ફાઉન્ડેશન, સહયોગ બિલ્ડીંગ,
દિનભાઈ ટાવર સામે, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૧. ફોન : ૦૭૯-૨૫૫૦૩૯૯૬
મૂલ્ય-રૂ. ૪૦/-, પાના ૬૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ,
૨૦૦૯.

નાસા ફાઉન્ડેશન દ્વારા પ્રકાશિત આ નાનકડી
પુસ્તિકા વર્તમાન યુગની પ્રજાને શૌચાલય-સંડાસ
વિશે વિચારતા કરી દે તેવી છે.

(વધુ માટે જુઓ પાનું ૨૪)

વેકુંઠ દૂર નથી

અરર બાલુડા, બાપડા અહો,
જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી.
રમકડું આ હવે હાથથી જતું,
જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી.

મારી ઉંમર પાંચ વર્ષ કરતાં પણ નાની હતી. મારા મોટાભાઈ તેની બીજા ધોરણની ગુજરાતી વાંચનમાળામાંથી જ્યારે જ્યારે આ કવિતા વાંચતા-ગાતા ત્યારે ત્યારે હું એ સાંભળતો હતો. માતાના અકાળ મૃત્યુ પછી નાના બાળકની અસહાય પરિસ્થિતિ અને લાચારીનું વર્ણન એ કવિતામાં હતું. મને એ પણ યાદ છે કે મારા માતા-પિતાએ અમને બન્ને ભાઈઓને પાસે બેસાડીને આ કવિતાનો અર્થ સમજાવ્યો હતો ત્યારે લાગણીના આવેશમાં હું મારી માતાને બાજી પડ્યો અને રડી પડ્યો હતો.

એ ઉંમરે હું હજુ વાંચતા-લખતા પણ શીખ્યો ન હતો. મૃત્યુ શું છે તેનો મને પ્રથમ અહેસાસ કદાચ આ કવિતાથી થયો હશે. માતાના મૃત્યુની અને તેની ચિર વિદાયની કલ્પનાથી જ હું ધ્રુજી ગયો હતો.

બાળકનું જીવન માથી શરૂ થાય છે અને તેનું અસ્તિત્વ માની મમતામાં સમાઈ જાય છે. નાનું બાળક તેનો પૂરો આધાર મા ઉપર રાખે છે. તેની બધી જ શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતો મા પૂરી પાડતી હોય છે. તે ઉપરાંત તેની લાગણીઓ અને ભાવજગત ઉપર પણ માનો પૂરો પ્રભાવ હોય છે. એટલે બાળકનું મા સાથેનું જોડાણ પ્રબળ હોય છે. જન્મની સાથે ભલે નાભિનાળનું બંધન કપાઈ ગયું હોય, પરંતુ તેનું મા સાથેનું હૃદયનું બંધન મજબૂત હોય છે. એ કુમળી વયે બાળક મા વગરની દુનિયાનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. એટલે એ નાની વયે પણ એ કવિતાની મારી ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી. માતા ગુમાવી હોય તેવા બાળકની લાચારી, નિઃસહાયતા અને એકલતાની છબી મારા માનસપટ ઉપર અંકિત થઈ ગઈ હતી. એવા બાળક માટે સહાનુભૂતિ અને હમદર્દી મારા હૃદયના ખૂણામાં હંમેશાં રહે છે.

હું બાર વર્ષનો હતો ત્યારે ગુજરાતી વાંચન-માળામાં ‘નામ વગરનું સ્ટેશન’ શીર્ષકની એક વાર્તા હતી. તેમાં એક બાળકની તેની મા માટે અને સ્નેહભરી હૂંફ માટેની તીવ્ર ઝંખનાની વાર્તા હતી. તે બાળકની નાનકડી દુનિયા અને અબોધ

નિર્દોષતાએ મારી લાગણીમાં ફરી એક વાર ઝણઝણાટી ફેલાવી દીધી હતી. તે વાર્તાનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

મુંબઈના ધોરી માર્ગ ઉપર એક ટ્રામ સરકતી ચાલી જતી હતી. બપોર પછીનો સમય હતો. ટ્રામ મુસાફરોથી ઠીક ઠીક ભરેલી હતી. સ્ટેશન આવે એટલે કંડક્ટર દોરી બેંચીને ઘંટડી વગાડતો અને સ્ટેશનના નામની બૂમ પાડતો. દરેક સ્ટેશને મુસાફરોની ચડ-ઉતર થતી હતી. કંડક્ટર ચડતા-ઉતરતા મુસાફરો ઉપર નજર રાખતો હતો અને સાથે સાથે ટિકિટ કાપતો હતો.

ટ્રામની આગળની એક બેઠકમાં એક સારા ઘરની મહિલા અને લગભગ પાંચ વર્ષનો એક બાળક બેઠા હતા. જ્યારે એ મહિલાએ પૈસા આપ્યા ત્યારે, નાના બાળકની ટિકિટ ન લાગતી હોવાથી, કંડક્ટરે એ મહિલાની જ ટિકિટ કાપી હતી.

પંચે પંચે પાથેય...

□ હર્ષદ દોશી

એ બાળક તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં ઘણો જ શાંત હતો અને સ્થિરતાથી બેઠો હતો. તેનામાં બાળસહજ ચંચળતાને બદલે ગંભીરતા દેખાતી હતી. ટ્રામ ઊભી રહે એટલે તેની નજર દરવાજા તરફ ફરતી. કંડક્ટર સ્ટેશનનું નામ બોલે એટલે તે પાછો પોતાની બેઠકમાં સ્થિર થઈ જતો હતો.

છેલ્લું સ્ટેશન આવ્યું એટલે બધા મુસાફરો ટ્રામમાંથી ઉતરવા લાગ્યા. કંડક્ટરે જોયું કે એ મહિલા ઉતરવા માટે ઊભી થઈ હતી, પણ બાળક તેની સીટ પર બેસી રહ્યો હતો. મહિલા ચાલવા લાગી એટલે કંડક્ટરે તેનું ધ્યાન બાળક તરફ દોર્યું. મહિલાએ આશ્ચર્યથી જણાવ્યું, ‘એ બાળક મારું નથી!’

કંડક્ટર અને એ મહિલા વચ્ચેની વાત સાંભળતાં જ આસપાસના મુસાફરો ઊભા રહી ગયા. તેઓ સમજી ગયા કે બાળક એકલો મુસાફરી કરી રહ્યો હતો અને તેના બોવાઈ જવાનો ભય હતો.

કંડક્ટરે બાળકને પૂછ્યું: ‘તું કોની સાથે આવ્યો છો? તારે ક્યાં જવું છે?’

બાળકની મૂઝવણ જોઈને એક સજ્જને તેને હિંમત આપી અને ધીરેથી પૂછ્યું કે તે ક્યાં જવા ઇચ્છતો હતો અને શા માટે ટ્રામમાં ચડ્યો હતો.

બાળકે કહ્યું, ‘મારી મા સ્વર્ગ ગઈ છે. ઘણાં દિવસો થઈ ગયા છે, પણ તે હજુ પાછી નથી આવી. તેને મળવા અને ઘેર પાછી લાવવા માટે મારે સ્વર્ગમાં જવું છે. સ્વર્ગમાં જવા માટે ટ્રામના ક્યા સ્ટેશને ઉતરવું જોઈએ એ મને ખબર નથી. સ્વર્ગનું સ્ટેશન આવે એટલે મને જણાવશો?’

બાળકનો જવાબ સાંભળીને કંડક્ટર મૂંઝાઈ ગયો. ‘સ્વર્ગનું કોઈ સ્ટેશન નથી,’ એટલું બોલીને તે અટકી ગયો.

એ બાળકના અવાજમાં રહેલી આતુરતા અને નિર્દોષતા જોઈને એ મહિલાએ તરત જ તેને તેડી લીધો. બીજા મુસાફરોને તેણે કહ્યું, ‘આ બાળકને સલામતી સાથે તેને ઘેર પહોંચાડવાની મારી જવાબદારી છે.’

તેણે બાળકનું માથું પોતાના ખભા ઉપર હળવેકથી ઢાળી, તેની પીઠ હેતથી પંપાળી અને તેને વહાલથી બચી ભરી. બાળકને વિશ્વાસ આપતા તેણે કહ્યું, ‘તું મારી સાથે ચાલ. તારી માએ મને કહ્યું છે કે તું મોટો થઈશ પછી તે સ્વર્ગથી તને મળવા પાછી આવશે. ત્યાં સુધી મારે તારું ધ્યાન રાખવાનું છે.’

એ બાળક પણ મા પાછી મળતી હોય એ રીતે એકીટશે એ મહિલા સામે તાકી રહ્યો.

એ મહિલા અને બાળક, બન્નેના ચહેરા ઉપર સંતોષ અને આનંદ લહેર ફરી વળી. એ જોઈને એક મુસાફર ગદગદિત થઈને બોલી ઊઠ્યો, ‘સાચે જ સ્વર્ગના સ્ટેશનનું કોઈ નામ નથી. તદ્દૂર તદ્વન્તિકે. સ્વર્ગ ઘણું દૂર છે, છતાં ઘણું નજીક પણ છે. તે અહીં જ છે, આપણી પાસે જ છે.’

બાળકને પોતાના પાલવમાં સમેટી, એ મહિલા ટ્રામમાંથી હળવેકથી ઉતરી ત્યારે કંડક્ટરની સાથે ઘણાં મુસાફરોની આંખના ખૂણામાં મોતી જેવા આંસુના બુંદ ચમકી રહ્યા હતા.

એ કંડક્ટરે કે ઘણા મુસાફરોએ એ કદાચ ઉપનિષદનો ‘તદ્દૂર તદ્વન્તિકે’ શ્લોક ક્યારે પણ સાંભળ્યો નહીં હોય. પણ એ ક્ષણે વેકુંઠ આપણા હૃદયમાં જ સમાયેલું છે એવો અનુભવ દરેકને થયો હતો. કોઈએ કહ્યું છે કે, ‘પૃથ્વી ઉપર ઇશ્વરને મેળવવો હોય તો માના હૃદયમાં ડોકિયું કરો’ એ ખરેખર સાર્થક છે. * * *

જૈન એકાડમી, ૩૨, ચિત્તરંજન એવન્યુ, કોલકાતા-૭૦૦ ૦૧૨. ટેલિફોન : (૦૩૩) ૨૨૧૨૦૨૦૧. ઘર : (૦૩૩) ૨૪૭૫૩૯૭૧.

Mobile : 098305 64421.